

A „ZÖLD CODEX“

(CSOKONAI KÖLTŐI FEJLŐDÉSÉNEK ELSŐ SZAKASZÁRÓL)

Domby Márton, Csokonai első életrajzírója nyomatékosan megokolta szép könyvének előszavában, hogy miért tartja szükségesnek a költő fiatalkori, diákéveiben írt műveinek közlését. Többek közt így érvelt:

„Ezen töredékeknek címjét látván szíves olvasó, meglehet, elijedsz tőlök és azt mondd: ... Hogy ezek többnyire az ő kijött munkáinál előbb készültek, és így az ő gyermekes idejének éretlen szüleményi.

Erre is azt mondom én is *először*, hogy ezek többnyire az ő kijött munkáinál előbb készültek: de *másodszor* azt, hogy csak ugyan Csokonai lelke fuvall ezekben is mindenütt, ami gondolatom szerint ezeknek olvasására elég; harmadszor pedig azt, hogy éppen az ő gyermekeségi s deáki idejéből vagyunk többnyire elegendő dátum nélkül az ő biográfiájában. — Ezek hát szükségesek csak annyiban is, mennyiben a biográfia (mert csak annak nevezem már) hiányosságát pótolják.“ (D. M. Csokonay V. Mihály Élete 's Némely még eddig ki nem adott Munkái. Pest, 1817. V—VI. l.)

Azok közt, akik Csokonairól írtak, egyedül áll Domby ezzel a megbecsülő véleményével. A többiek — Toldy, Haraszti, Ferenczi — csupa rosszat mondanak a költő zsenyéiről, talán éppen azért, hogy későbbi fejlődését annál fényesebbnek tarthassák. „... Fennmaradtak papirosai közt darabok, mik a belső szükség nélküli verselés szomorú tanulságai“ — írja Toldy. Haraszti fölületesen szidalmazza a kisdíakot: „E hülye álomszuszék nem sok vizet zavar, bár annyit dicsérgeti versificálásáért meg declamálásáért a poeseos praeceptor.“ Babits Mihály azt írja: „a soha kiadásra nem szánt“ és „gyakran kétes szerzőségű verseknek óriási tömegéről“ — amelyeket Harsányi István és Gulyás József közöltek először — hogy „a költő képét inkább zavarják, mint gazdagítják.“

Ezekkel a véleményekkel szemben Dombynak adhatunk igazat. De nem árt megerősíteni, hogy későbbi fejlettebb versei sokkal értékesebbek a zsenyéknél — nehogy Budai Ézsaiás otromba tévedését ismételjük meg, aki a költő halála után így vélekedett: „Az bizonyos, hogy a poéta gyermekkorában jobb verseket írt azoknál, melyekre mostani munkáiban néha futólag tekintettem.“

Az iskolai zsengekben, kezdetleges versgyakorlatokban Csokonai költői tehetségének első mozdulásait próbáljuk felismerni. „A belső szükség nélküli verselés“ száraz formulái között meg akarjuk keresni azokat a sorokat és verseket, amelyekben már a „Csokonai lelke fuvall“.

Tizenhét és huszonegy éves kora között, 1790-től 1794-ig írta bámulatosan fejlett politikai verseit a földesúri önkénytől sujtott jobbágyok sorsá-

ról, a klérus és a monarchia ártalmas szövetségéről, nemzeti életünk fejlődésének elodázásáról (Az estve, Konstancinápoly, Magyar! Hajnal hasad.). Költészetének ez az első virágbaborulása csoda, de nem megfajthetetlen. Megfejtéséhez azt is meg kell vizsgálnunk, hogy tizenhétéves kora előtt hogyan verselt. miről írt. Az iskolai zsengek egyenes előzményei a nagy alkotásoknak, sokszor még olyanformán is, hogy belőlük alakította, fejlesztette ki új versét.

Minden költő életrajzában az az első izgalmas fejezete: hogyan lett költővé, hogyan kezdett a kötelező rossz versek után jó verseket írni. De sajnos, legtöbb nagy költőnk gyermeki munkái elvesztek, egy-kettő híján. Mennyivel jobban ismernénk Arany János ifjúkorát, ha a tizenkétéveskori köszöntővers és a Toldi között nem volna olyan mérhetetlen hézag művei sorában.

Csokonai diákveveihez megvan a kulcsunk. Fennmaradt egy kéziratos kötet, amely legkezdetlegesebb próbálkozásaitól kezdve tartalmazza verseit, az ő sajátkezű javításával és toldásaival. Felbecsülhetetlen értékű ez a könyv: a Toldy Ferenc ismertette Zöld codex, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kézirattára őriz a Kisebb költemények IV. kötetébe belekötve.

Ennek a gyűjteménynek és a fennmaradt többi diákkori műnek vizsgálata talán közelebb visz egy lépéssel Csokonai költői fejlődésének megértéséhez.

I. A ZÖLD CODEX PROBLÉMÁJA¹

Csokonai legkorábbi verseinek ez a gyűjteménye külső formájában is olyan sajátos, sőt szinte titokzatos, hogy tartalmának elemzéséhez szükséges magának a kötetnek tüzetes ismertetése.

Toldy Ferenc így ismerteti a Zöld codexet (Csokonai Mihály Minden Munkái 952. sz. Jegyzések és változó olvasások.) „Gaal László birtokában van egy 8-rétű, zöld táblájú, bőrhátú verseskötet, melynek sarkán arannyal a cím olvasható: Carmina. Tartalmát gyermek- és deák kori magyar és deák versek teszik, mik idegen s elég gyermekes kézzel írvák. Később, hihetleg Patakon 1795. Cs. némelyeket saját kezével kijavított, némelyeket kitoldott... mik aztán nagyobb részt a Dietai Musában meg is jelentek. Vagy fele a leveleknek kitépett. Egy része a Hátrahagyott Elegyes versek I. könyvében közölt daraboknak, melyeknél z. C. (zöld codex) áll, innen vették.”²

Jelenleg a Zöld codex nem önálló kötet, hanem a Kisebb költemények IV. számú kötetébe, kisebb terjedelmű kéziratos maradványok közé van be-
kötve. Az eredeti zöld tábla már nincs meg.

A kötet lapjainak nincs egykorú folyamatos számozása, csak későbbi, feltehetőleg Toldytól származó ceruzás lapszámozás. Ugyancsak Toldy írhatta oda ceruzával az egyes versekhez a címutalásokat és más megjegyzéseket.

A kötet jelenleg nyolc, nem egyenlő lapszámú ívből áll. Mostani fűzése egységes, de Toldynál is későbbi eredetű, mert annak már nincs nyoma, hogy „fele a leveleknek kitépett.”

A kötetbe írt versek nem folyamatosan következnek egymásután. Az első, tíz levélből álló ív végén üres lapok maradtak eredetileg. Azokra a lapokra írta be Csokonai a *Tengeri háború* című vers toldalékát.

¹ Az első három fejezetnek a Zöld codexből vett idézeteit betűhíven közöljük.

² Lásd még Toldy részletes kéziratos megjegyzéseit a M. Tud. Ak. kézirattárában. Tört. 2—r. 71. sz. alatt.

Megszakad az írás folyamatossága az ötödik ív végén egy háromsoros töredékkal:

A kereken gyorsan repülő napok(nak)

A töllünk rohanó esztendők forognak

A midőn lefonnyák Párkák rokkájokat.

(Lásd Harsányi és Gulyás II. 396. l.)

A vers után még megmaradt üres helyre Csokonai verslistákat írt.

Ezután következik három ív, amelyeken latinnyelvű versek olvashatók. Ezek közül a harmadik (az egész kötetben nyolcadik) ív második lapjától kezdve ismét üres lapok következtek, amelyekre Csokonai a kötetben található egyes versek toldalékait írta.

A kötet folyamatosságában még két zökkenő van.

A *hadról* című vers befejezése hiányzik. A lap alján olvasható még a következő lapra utaló szó: *A forgó*, de a következő lapon nem ez folytatódik, hanem a *Tengeri háború* toldaléka, anélkül, hogy lap hiányának, kitépésének nyoma lenne, sőt a párosan megfelelő lapokon a leírt szöveg is folyamatos. Még érdekesebb, hogy ez a megszakadás az ív második felén, a fűzés utáni lapokon van.

Az ötödik ív második lapja ki van vágva, de a vers (Egy magyar gavallér) folytatódik, átugorva a kivágott lapot. Az ötödik ív ezáltal nyolc helyett csak hét lapot tartalmaz.

Ha az új bekötéskor a Toldy által említett kitépett lapok csonkjait benne hagyják a kötetben, akkor tudnánk, hogy melyik részéből hiányoznak lapok. Így legfeljebb az ívek egyenlőtlen lapszámából következtethetünk: 1. ív 10 lap; 2. ív 6 lap; 3. ív 10 lap; 4. ív 6 lap; 5. ív 7 lap; 6. ív 8 lap; 7. ív 8 lap; 8. ív 10 lap. De ha feltételezzük, hogy mindegyik ív 10 lapból állt, akkor sem éri el a hiányzó lapok száma a kötetnek „mintegy felét.”

Mivel a legrejtélyesebb hiány éppen Csokonai egyik legüldözöttebb versének (A *hadról*) leírásában van, okunk van arra, hogy gyanúsnak tekintsük a kitépéseket, hiányokat, s ne pusztán arra gondoljunk, hogy írás közben elpiszkolódott lapokat szedtek ki.

A kötet, ahogy ma előttünk áll, nem folyamatosan írt gyűjteménynek látszik tehát, hanem három különálló füzet egyesítésének. Egy egyíves és egy négyíves magyarnyelvű, és egy háromíves latinnyelvű füzet lehetett eredetileg, mindhárom végén üres lapokkal. Ezeket még azelőtt fűzték együvé, mielőtt Csokonai a toldalékokat beleírta, mert mindhárom részben utalásokat írt egyes versek után. „Lásd a többi a Toldalékba” — és hasonlóakat.

A három résznek ez az elkülönülése azért érdekes, mert Csokonai diákorában, s később is az úgynevezett *Purum*, *tisztázati* füzetbe írták bele a diákok versgyakorlataikat, s külön volt füzetük a magyar és a latin nyelvű versekhez. Hátba ebben a tagolódásban Csokonai három eredeti, diákkori versesfüzetének nyomát fedezhetjük fel. Hogy a Zöld codex az eredeti versesfüzetek kolligátuma volna, annak ellenemond az egyenetlenségei mellett is egységes kézírás és a versek sorrendje.

Toldy, mint láttuk, határozottan állítja, hogy a Zöld codexet idegen kéz írta, csak a javítások és toldalékok származnak Csokonai kezétől. Ez valószínű. Az írás határozottan különbözik Csokonai ismert, jellegzetes kézírásától.

A három versesfüzetet egy kéz írta, mégpedig eléggé egyöntetűen. Néhány vers leírásán meglátszik a fáradság, elsietettség, amely az eredeti versgyakorlatos füzeteknek is jellegzetessége. A diágyerek későn fogott hozzá néha a leckéhez, álmos volt, elkapkodta az írást, s olykor firkált is a vers mellé verselési kínjában, ha egyenesen a purum füzetbe fogalmazott, mert szorította az idő. A Zöld codexben itt-ott van csak elsietett írás, s az egyöntetűség azt mutatja, hogy egyfolytában, rövid időn belül készült a leírás, nem egy, vagy több iskolai év munkájával. Nem lehet ez eredeti versgyakorlatos füzet. De forrásainak, az eredeti tisztázati füzeteknek még olyan apró nyomai is maradtak a másolatban, mint néhány vers végén a gyerekes büszkeséggel odabigyesztett: *Vége*.

A versek sorrendje is arra mutat, hogy *valamivel* későbbi tisztázatban maradtak fenn a versek. A sorrendben ugyanis egyaránt megtalálhatók a későbbi szerkesztésnek és a keletkezés időrendjének jelei.

Ugyanannak a témának kezdetlegesebb és fejlettebb kidolgozásai közvetlenül egymásután következnek. Az első íven a harmadik vers: *Az estvének leírása*. A negyedik pedig *Az estve* címmel ma ismert vers első fele, ezzel a zárószóval: „Fedd bé kedvemet hideg szárnyaiddal. Ezután következik: *Egy fősvénynek leírása*, majd a *Zsugori uram* címmel ismert vers első fogalmazása ezzel a címmel: *Ugyan arról a fősvényről*. Iskolai versesfüzetben ez a sorrend elképzelhetetlen. Nem írhatja meg egy diák a következő napi penzumot gyengébb és jobb változatban. (Csokonai, mint kisdíákkori tanítója, Kovács József feljegyzi, nem is a többiekkel együtt, hanem kedve szerint dolgozta ki a feladatokat: „Az igen különös természet volt benne, hogy erőltetni a tanulásra, annyival inkább versírásra soha nem lehetett, mellyet én kitanulván egész szabadságban hagytam, hogy írjon vagy ne írjon, mikor több Tanuló társai írtak“. Ez a feljegyzés pedig a legkorábbi verselő évekről, 1785–86-ról szól!)

A szándékos szerkesztés, közös témájú versek egymásmellé helyezése azonban nem homályosította el teljesen a kronológikus sorrendet. A magyar nyelvű versek sorrendjében azok kerültek utoljára, amelyek nyilvánvalóan „új versek“ voltak a kötet leírása idején: *a Magyar! Hajnal hasad, Egy magyar gavallér, A reggel, A dél, A tél, A nyár, Az ősz*. Ezek fejlettebbek, tehát későbbiek, mint a versek átlaga, sőt az egész kötetben legfejlettebb verseknek mondhatók. Ezekhez hasonló színvonalú még néhány vers, amely a szerkesztés során valamilyen okból, például éppen témaegyezésből előbbre került.

Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy a Zöld codex versanyagának legfontosabb kérdése: homogén, jellegében és keletkezési idejében nagyjából egységes versanyag van-e benne, vagy másolással együvé keveredett korábbi és későbbi versek tömege. Iskolai versgyakorlatos füzetek másolata-e a kötet, vagy mindenünnen összeszedetett verseknek félig rendezett, félig rendetlen halmaza.

Az eddig cím szerint is említett versek között ott van: *Az estve, Zsugori uram, Magyar! Hajnal Hasad*. Ezek a versek első változatban a *zsengék között* a Zöld codexben maradtak ránk, viszont a nyomtatott kiadásokban mint a Dietai Magyar Muzsa „*nagy*“ versei ismereteseek.

Vajon zsengék és fejlett versek keverednek-e kötetünkben, vagy pedig ezek a versek is eredetileg diákkori zseniális próbálkozások voltak, s csak évek múlva formált belőlük olyan verset a költő, amelyet később is vállalt, s nyomtatásba is adott?

Ahhoz, hogy ezt a kérdést megoldhassuk, el kell felejtenünk a nyomtatott kiadásokban található csoportosítást, az onnan ismert verscímeket, egy-
slegesnek látszó versszövegeket, s magára az eredeti kéziratra figyelve kell
a verseket vizsgálnunk. Csak így dönthetjük el, hogy *mennyire* homogén a
Zöld codex versanyaga.

Az eredeti kéziratban sok vers felett más címet olvashatunk, mint ahogy
a nyomtatott kiadásokból ismerjük őket. *Zsugori uram* címe (mint már emlí-
tettük): Ugyanarról a fösvényről. *Az én vagyonom*: A poéta csak gyönyör-
ködni szeret, nem kíván ő semmi egyebet. *A színesség*: *Lurida sub dulce melle*
venena latent. *Déli aggodalom*: A dél. Az eredeti cím mind a négy esetben
iskolai versfeladat címe is lehetett. Az új címek személyes vonatkozásra utal-
nak, típust rajzolnak, s már ezzel is igénylik, hogy a költeményt komolyan
veggyék. Csokonai adta ezeket az új címeket a nyomtatásra kerülő válto-
zatoknak.

Még árulóbb jele a versek iskolás eredetének, hogy a *Proo* (propositio,
versfeladat) megjelölés sokkal több vers előtt szerepel, mint a nyomtatott
kiadásokban. A kötet ötvenhat verséből harmincháromnak a címében elő-
fordul a *Proo* jelzés. A Harsányi-Gulyás kiadásban, amely először közölte
teljes számban a codex verseit, csak huszonkét vers címében maradt ez meg.
Már Csokonai elhagyta az áruló *proo*-t mindazokból a versekből, amelyeket
nyomtatásba szánt, vagy erre a célra átdolgozott. Toldy kiterjesztette ezt
azokra a versekre, amelyeket méltónak tartott, hogy felvegye a Hátrahagyott
elegyes versek csoportjába. Sőt nem jelzi a *Proo*-t a Csokonai életrajzához
mellékelte teljes verslajstromban, (LXXXVIII. szlet) a közlésre nem méltatott
versek címében sem.

A következő versek címéből maradt el a kiadásokban a *Proo* jelzés:

Szüntelen közel van a halál

Az estve

Zsugori uram (Eredeti címe: Ugyanarról a fösvényről. AP. Pr.)

Az én vagyonom (A poéta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmit
egyebet)

A színesség (*De eadem proone*, utalva az előző vers címére: *Lurida sub*
dulce melle venena latent)

A szabadsághoz (*De eadem proone*, utalva az előző vers címére: *Libertas*
optima rerum)

A szerencse (A szerencse változó)

A tengeri háború (A tengeri zivatarról)

A kevély

A földindulás

A gazdag

Rút ábrázat s szép ész.

Ezek szerint a kéziratot kötet verseinek jó kétharmada címében is világosan
utal versfeladatra. (Csak éppen megemlítem azt a lehetséges ellenvetést, hogy
a másoló, Csokonai valamelyik diákja önkényesen toldotta meg a verscíme-
ket a *proo*-val. Ez nem valószínű. Csokonainak első dolga lett volna a korri-
gálás során, hogy ezt törölje, legalábbis azoknak a verseknek címéből, ame-
lyeket értékesnek tartott.)

Még a *proo* jelzés nélküli egyharmadrész-cím is jórészt iskolás jellegű:

Poétai felvidulás
Az álom leírása
Egy város leírása
A hadról
A tél
A nyár
Az ősz.

Alig van egy-két olyan verscím, amely a téma önálló választását, vagy legalábbis nagy költők példájának önálló követését mutatja:

Rövid nap s hosszú éj
Az embergyűlölő
Barátságos búcsúvétel
A pártütő
Konstancinápoly
Magyar! Hajnal hasad.

A versek címe alapján tehát úgy látjuk, hogy az egész kötet: iskolás verseknek nagyjából egységes gyűjteménye.

Ezt az egységet maga Csokonai kezdi felbontani azzal, hogy bírálja, változtatja, selejtezi, javítja, kitoldja a verseket. Egyiket eredeti formájában alkalmasnak találja arra, hogy nyomtatásba adja, a másikat átgyúrja, átdolgozza, sorait felcseréli, kifejezéseit erősíti.

A kötet magyarnyelvű verseinek több mint felét kisejtezi. A selejtezésre vonatkozó jelzések feltehetően Csokonaitól származnak és egyidőben keletkeztek a javításokkal.

Egyes versek és versrészletek át vannak húzva, például a *Cigány* című egészen, s a *Konstancinápoly*ból egy frivol részlet. Az ilyen teljes áthúzás azonban ritka a kötetben.

Huszonhét vers címe mellett $\varnothing$ jelzés van. Azokat a verseket jegyezte meg így, amelyeket méltatlannak érzett költészetéhez, s nem akart nyilvánosság elé bocsátani. (Mint lehetséges feltevést említem meg, hogy ez a rostálás esetleg első kritikusról, Földitől származhatik.)

Ez a $\varnothing$ -jeles válogatás nem egyezik meg a kiadásokból ismert csoportosítással. Olyan verseket is kirekeszt, amelyeket Toldy felvett a Hátrahagyott elegyes versek csoportjába (*Szüntelen közel van a halál, Quem dii oderunt praeceptorem fecerunt*). Viszont nem találjuk a $\varnothing$ jelet két olyan versnél, amelyeket Toldy selejtezett ki, csak címüket közölte a listájában. (*Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis. Az embergyűlölő.*) Ezt a két verset tehát Csokonai még jónak, vagy fejleszthetőnek ítélte.

A $\varnothing$ -jeles válogatás eredményét majdnem pontosan tükrözi az a verslajstrom, amely a *Zöld codex* legelején található ezzel a jelzéssel: Nro 15. Ez csak a meghagvott verseket sorolja fel keltő kivételével (*Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis és Az embergyűlölő*), tehát alapjául szolgált Toldy közlésének. A laistrom a cím új változatát közli egyes verseknél, s külön felsorolja a toldalékokat is. Ez annak jele, hogy a verslajstrom a legkésőbbi, a kötet érdemleges zárásakor keletkezett.

A következő címeket adja meg ez a 15-ös számú lajstrom:

1. Az Estve	19. Barátságos Bútsú vétel
2. A Fösvény	20. A' Párt útő
3. Quem Dii oderunt	21. Magyar! Hajnal hasad
4. Az Álom	22. A' Magyar Gavallér
5. Mindég közel van a' Halál	23. A' Reggel
Tóldalék a Fösvényhez (az utóbbi	24. A' Dél
szó áthúzza) — a Tengeri	25. A' Tél
Háborúhoz	26. A' Nyár
6. Az én Vagyonom	27. Az Ősz
7. Konstantinápoly	Tóldalék a Fösvényhez
8. A' Tzigányról	Konstantinápolyhoz
9. A Hadról	A' Szerentséhez
Tóldalék a Tengeri Háborúról	A' Földinduláshoz
10. A' Kétszínűség	A' Délhez
11. A' Szabadság	A' Télhez
12. A' Rövid nap s' hosszú Élly	A' Nyárhoz
13. A' Szerentse	Az Őszhöz
14. Tengeri Háború	Az Estvéhez
15. A' Kevély	Az Álomhoz
16. A' Föld indulás	28. A' Szökevény Ámor Tassóból
17. A' Gazdag	29. Tasso Amintássa, Pásztori játék
18. Rút ábrázat. s' szép ész	

A címek részben már a későbbi nyomtatott kiadás címei (Az én vagyonom, Tengeri Háború), részben olyan változatok, amelyek később nem kerülnek elő (A kétszínűség — Színesség helyett, A Fösvény — Zsugori uram helyett).

A lajstrom utolsó két darabja megmagyarázza, hogy miért találta Toldy a lapok felét kitépve. Ezt a két nagyobb darabot tépték ki a kötetből. A többi helyeken tehát nem kell nagyobb hiányt feltételeznünk az említett kisebbeken kívül.

A versek válogatása után kezdett hozzá Csokonai a javításhoz és toldáshoz. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy elővette a verseket és együttöthelyében átirta és kitoldta őket. Tizenhat vershez készített toldalékot (jelenleg ismert címükkel): A tengeri háború, Zsugori uram, Konstantinápoly, A szerencse, A földindulás, A déli aggodalom, A tél, A nyár, Az ős, Szeptember, Október, November, Az estve, Az álom, Magyar! Hajnal hasad.

Akármilyen páratlan tehetsége volt az „ex tempore” verselésben, nem hihetjük, hogy az árendába adott világról, a bagoly vakbuzgóságról, a kedvese tekintetében gyúlt tűzről, az újboron való beszélgetésről (Az estve, Konstantinápoly, Déli aggodalom, Az ős) és a többi témákról olyan egyfolytában írta volna meg a kiegészítéseket, mint ahogy a kötetbe beleírta. Ahogy a kötet eredetileg leírt versanyaga: egységes leírása a különböző időben készült verseknek, úgy a toldalékok is csupán összefoglalását adják a poétai értelemszerűen, ha ez nem tartott is évekig. Lehet, hogy néhány hét alatt elvégezte, mikor reménye nyílt, hogy versei megjelenhetnek, s Kazinczynak mutatványt akart küldeni műveiből.

A válogatást kiadásra gondolva végezte. Kitűnik ez abból is, hogy első nyomtatott versgyűjteményében, a Diétai Magyar Muzsában tizenkilencet

közölt abból a 29 versből, amelyet nem jelzett törlendőnek a gyűjteményben. A toldalékkal ellátott versek három kivételével (Az álom, A déli aggodalom, Konstancinápoly) mind megjelentek a Diétai Muzsában, de részben megcsonkítva. Ezeken kívül hét vers eredeti formájában, vagy az eredetihez képest rövidítve: A színesség, Rút ábrázat s szép ész, A rövid nap s hosszú éj, Barátságos búcsúvétel, A had, Az én vagyonom.

Ha figyelembe vesszük, hogy több vers megjegyzését a cenzor tilthatta meg (ezek közt lehetett a Konstancinápoly, Az álom, A pártütő), akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy a Zöld codex válogatását Csokonai kifejezetten nyomtatott kiadásra készítette el. Amit kiadásra érdemesnek és a cenzurás világban kinyomhatónak tartott, azt mind meg is próbálta belevenni a Diétai Magyar Muzsába. Válogatása éles, tudatos, csak azt ítélte megmaradhatónak, amelyben értékes tartalmat, vagy továbbfejleszthető csírát látott.

Mérlegeljük ezek után, hogy mikor keletkezhetett az eredeti gyűjtemény és mikor végezhetette Csokonai a revideálását.

A verseknek eredeti formájukban való megírása, s átdolgozása között el kellett telnie néhány esztendőnek. Annak a néhány esztendőnek, amely legfontosabb Csokonai eszmei és költői fejlődésében. A Konstancinápoly eredeti formája ezzel a sorpárral végződött:

*A szemfűl heréltek utánunk zúdulnak
Jer fussunk, hadjuk el kapuit Stámbulnak.*

A toldalék már így kezdődik:

*Denevér babona! Bagoly vakbuzgóság!
Meddig lesz [kegyetlen] körmöd közt a' Mindenhatóság.*

Az estve zárósorai először így hangzottak:

*Késs méltó borzadtó éjj komor óráiddal
Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal.*

Csak az újonnan írt részben szárnyalt magasra a vers:

*Úgyis e' Világba semmi részem nintsen,
Melly bádgyadt Lelkemre megnyúgovást hínstsen.
Mikor a' Világnak Lármáját sokallom,
Kevélynek, fősvénynek tsörtetését hallom.
Mikor az Emberek körültem sibongnak,
S Kényjektől részegenn egymásra tolongnak.*

Nagyot nőtt Csokonai szelleme míg az eredeti versek sokszor még enyelgő és érzelmes leírásától a toldalékok eszmei és művészi magaslatáig felhatolt.

De nemcsak a megírás, hanem a leírás között is időnek kellett eltelnie. Nem tudjuk a Zöld codex eredetét úgy magyarázni, hogy összeszedte, leíratta a feltalálható verseit, s azonmód hozzáfogott a válogatásukhoz. A versek első és második változatának időpontja között ugyanis számos új verset írt, amelyek fejlettebbek az eredeti Zöld codexbeli verseknél, de alatta maradnak a toldalékoknak. Ilyenek a Diétai Magyar Muzsa versei közül: Serkentése a Muzsának, Miért ne innánk. Hívása a Muzsának, s a szerelmes versek első

sorozata. Már pedig a Zöld codex — eredeti leírásában — teljes gyűjteménynek látszik, amelyben nagyjából minden vers benne van az első próbálkozásoktól a *Magyar! Hajnal hasad*, és az ezzel egyidősnek vehető versek megírásáig.

Ezzel pedig már évszámban is meghatároztuk a kötet verseinek keletkezését: 1785-től 1790-ig, legfeljebb 91-ig.

1785-ben, tizenkétéves korában lépett a poétai osztályba. Itt kellett először verses gyakorlatokat írnia, Kovács József osztálytanító alatt. Kisdíák-koráról jegyzi fel Domby Márton (4. l.): „A hír azt beszéli felőle: hogy, mikor egyszer Poesist tanuló korábann, az apró iskolákra vigyázó Professor, az ő iskolájokba menvén, verseket olvastatott volna, Csokonay olvasván a magáét, a' tőlle elkapta, és elragadtatva szaladt ki Kollégáihoz, hogy lássák azt a' mit ő talált“.

A Csokonai édesapjának halálára írt búcsúztató vers már úgy emlegeti Mihályt, mint nevezetes kis költőpalántát.

*Mihály, én kertemben leg nagyobb vetemény
Mint meg tsal engem is téged is a remény
Ládd-e midőn Marot és Nasot temeted
Nékem a Hatyai nótát veregeted
Gyász Proposition véletlenül már oh!
A Te Atyád, és nem Ovidius Maro.
Gyász elégiáddal ezt juvatni kellett
Ülvén szomoruan már kész sírom mellett.*

Talán még a tizenkét éves gyerek bámulatot keltő verseit is itt kell keresnünk a Zöld codex legritimvebb darabjai között. De ha 1785-ig nem megyünk is vissza, 1787-es keletkezésű verseknek feltétlenül kell lenni köztük, mert nagy a különbség még az iskolás modoron belül is, feltétlenül számítanunk kell legalább három-négy éves fejlődésre a Zöld codex eredeti versanyagában.

Az 1790-es évszám a *Magyar! Hajnal hasad* című versből adódik, amely első változatában világosan mutatja a II. József halála utáni nemesi-nemzeti mozgalmak hatását, új befejezésében pedig a reakció erősödése miatti elkeseredést.

Ez a vers tehát legbiztosabban datálható. Csak kérdés, nincs-e az eredeti versek közt olyan, amelyet nyomós okkal ennél lényegesebben későbbre kellene tennünk.

Két verset vehetünk gyanúba, egyiket történelmi, másikat életrajzi adatok alapján.

A *párttűtő* c. verset Toldy óta ilyen címmel közlik a kiadások: XVI. Lajos elvesztésére. Ez az önkényes címváltoztatás durván hamisít. Ilyen sorok egyáltalán nem illenek XVI. Lajosra:

*Néha azt nevezik gyilkos párt ütőnek,
Két kedves Hazája tart védelmezőnek,
Némelykor kik tikon a' Hazát kontrojják
Haza Árúlással a' hivat vádozzák.*

Könnyű helyen áll az a gondolat, hogy a magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek perbefogásáról, kivégzéséről íródott. De konkrét utalást erre

sem találunk. Indokolhatóbb talán az a feltevés, hogy az 1790-es országgyűlés izgatott hangulatában született ez a vers. A hazafiság és hazaárulás fogalmával való visszaélésről szól, de elég általánosító, határozatlan fogalmazásban.

Másik kétes évszámú vers: Az Ember gyűlölő. Négy sor az egész:

*Azt beszéli Timon hogy ő mind egy eránt
Gyűlöl mind(en) embert, s még senkit meg nem szánt.
Mellyre mások könnyű választ feleltenek,
No tehát őtet is gyűlölök mindenek.*

A Timon-probléma a kollégiumi kicsapatas idején robbant ki Csokonai-ból. Akkor beszélt így a diákokhoz, búcsúbeszédében: „Timonná kell lennem, Uraim! misantropus Timonná, látván, hogy ily emberséggel ellenkező módon bánnak velem.”

De hol van Az Ember gyűlölő, fölényeskedő, s éppen ezért gyermekes bölcselkedése a búcsúbeszéd vallomásától. Ott Timon ellen érvel, itt vállalja Timon szerepét keserű kényszerből. Tehát ez is korai versnek számítható, amit egyébként kezdetleges technikája is megerősít.

A többi versben egyikben sincs olyan motívum, amely határozottan 1790 utánra utal. Mint a későbbiekben, a versek eszmei és művészi elemzésénél látni fogjuk, a Zöld codex versanyaga a költő-gyerekek 1790–91-ig haladó fejlődését tükrözi.

Még egy próba kell a versek keletkezési idejének általános meghatározására. Vajjon nem találunk-e olyan versformát, amelyet csak a későbbi években használhatott Csokonai. Éppen ezekben az években kerül nyilvánosságra a magyar költészetnek új formái gazdagodása: a nyugateurópai versforma néhány első kísérlete. Ráday Gedeon, majd Földi János már régóta próbálkoznak a rimes-időmértékes verselés meghonosításával. A bécsi Magyar Muzsa 1787-es évfolyamában ismerteti Földi a „hangmértékes” és „végezetes” versek után a „kétszeres” verseket, s példaként közli 1781-ben írt rimes anapestus-versét: *Egy gyenge szülött halála alkalmatosságával iratott vers.*

A Zöld codex verseinek túlnyomórésze párosrímű tizenkettős, Bessenyeinek és költői körének versformája. Mikor Csokonai verselni kezd, ez a forma már legyőzte a négyesrímű verset, Gyöngyösi István verselési hagyományának már csak néhány konzervatív híve maradt.

Harmincöt versben találunk párosrímű tizenkettőst. A többi magyar versforma elenyészően csekély számmal szerepel: Párosrímű nyolcas: *A szabadsághoz*, 8—7 szótagos keresztrímű strófák: *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert* és *A poeta csak gyönyörködni szeret*. Régies magyar verselési forma: *Exundatio aquarum*.

A klasszikus mértéket négy hexameter és öt distichonos vers képviseli. Az egyik distichon azonban a végső sorokban leoninusra vált át. (A virtus a legbátorságosabb köfal.)

A többségben lévő magyar versforma és a kisebb számmal képviselt klasszikus verselés mellett csupán négy versben láthatjuk a „kétszeres vers” alkalmazását. De akkor, az 1787 utáni években ez a négy vers is elég ok arra, hogy tudatos kísérletezésre következtessünk.

A négy vers közül háromnak a formája többé kevésbé felismerhető rimes anapestus: *Panaszolkodik egy mindenbe szerentsétlen de igaz lelkű*

ember, Lurida sub dulce melle venena latent és *Thisbe keservei*. Ezek közül az elsőben csupán nyomai vannak a versmértéknek, csak az utolsó sorokban ismerhető fel világosabban a metrum:

*Tsak a' bú árja tsatázik;
Már rajtam bánatok álnak
És könnyel már szemem ázik
S a' búk szívembe leszálnak.*

A másik két vers mértéke pontosabb, de a megfogalmazás azokban is hasonlóan kezdetleges, szinte értelmetlen:

*Routs minden nyelved is ártott
És szép szín közbete mérget
Altsz: s más vérébe be mártott
Fegyvert és rontod e férget.*

Nem gondolhatunk egyébre, mint hogy 1787-ben valamelyik tanára megmulatta neki Földi cikkét (esetleg találkozott is Weszprémiéknél a Debrecenbe látogató Földivel) s azonnal próbát tett az újmódi verselésben.

Jellemző, hogy az ütemezés világosabban kivehető ebben a három versben, mint az értelem. Az iskolai hexameterekbe és distichonokba beletanult diák aránylag könnyebben rátalál a „kétszeres“ vers módjára, mint maga Kazinczy, aki saját bevallása szerint sokáig sikertelenül próbálkozott vele.

Ennél a három kezdetleges versnél jóval fejlettebb *A rövid nap s hosszú éj* című vers.

Nyolcosoros versszakai szabályos negyedfeles jambus-sorokból állnak. A vers tartalma nem jelentős, elmélkedés az éj és halál hasonlóságáról. Mégis későbbi, jóval 1790 utáni keletkezésének tarthatnánk fejlett versechnikája alapján. Földivel csak 1791 után került Csokonai állandó kapcsolatba, s az ő baráti bírálata, amely a mondanivalóra, szókincsre, versformára egyformán kiterjedt, szembetűnően segített fejleszteni verseit.

A rövid nap és hosszú éj megírását mégsem szükséges feltétlenül a Földivel való barátkozás éveire tennünk, hiszen láttuk, hogy már 1787-ben milyen gyorsan reagált Csokonai az új verselési mód ismertetésére. Az is kiderülhet a többi próbálkozásokkal való összehasonlításból, hogy ez a vers volt irodalmunkban az első épkeztláb rímes jambikus vers.

A versformák alapján sem kell tehát módosítanunk azt a határozott feltevésünket, hogy Csokonai 1790—91-ig írt kisebb költeményeit tartalmazza a Zöld codex.

Alig egy-kettő van a fennmaradt versek között, amelyet erre az időszakra tehetünk, s még sincs benne a Zöld codexben.

Ilyenek: *A virtus a legbátorságosabb kőfal*, *Oskolai vacatio*, *A mező*, *Az aratás*, *A reggelről* (Már alélva pislog szép fénye azoknak Az éjjel szikrádзва égő csillagoknak...), *A rózsza*, *Venusi harc*, s talán egypár temetési vers. Ezeket, mivel témájuk is, feldolgozásuk is beleillik a Zöld codex versanyagába. a továbbiakban a fiatalkori versekhez számítjuk. Hogy miért nem kerültek bele mégis a Zöld codexbe, azt ma már nem tudjuk megokolni még feltevésekkel sem.

A felsoroltakon kívül meg kell még említenünk két, történelmileg datálható versét, amely az 1785—90-es időszak végén keletkezett: *Laudon* és

Belgrádra. Mindkettő II. József török elleni hadjáratához fűződik. A *Belgrádra* című verset Csokonai 1790-es eredetűnek mondja: „Ez a kis darab nevendék Muzsámnak maradványa. Irtam 1790-be. Hadd legyen itt, úgy sem foglal nagy helyet.” (Valószínűbb, hogy mindkét versnek 1789 a dátuma.) Azért fontos ez a megjegyzés nekünk, mert ime ő is ennek az évnek táján vonja meg a határt a zsenge és a kiadásra méltó művek között. „Nevendék muzsájának” ezt a kiadatlanul maradt darabját egy kis megfontolás után besorolja az élete végén összeállított *Alkalmatosságra irt versek* közé.

A Zöld codex *toldalékainak* keletkezési idejét elég pontosan meghatározhatjuk. Az Akadémia könyvtárának kéziratai közt, a kisebb költemények II. kötetében van a *Convasatum quid* című versgyűjtemény. Ennek a csonka kéziratos füzetnek anyagát nagyrészt a Zöld codex *kiválogatott* versei teszik, mégpedig toldalékkal ellátott változatban. Az eredeti szöveget a toldaléktól vízszintes vonás választja el. Tehát még friss a kiegészítés, a részek nem forrtak össze véglegesen egy verssé. A *nyár* Zöld codexbeli befejező része itt még az *Álom*hoz van hozzáfűzve, s témájával illik is ide, mert pihenő aratóról szól.

A *Convasatum quid* új darabjai közt ott van egy pontosan datált vers is: a Futtába készült versecskék: 1792. december.

Kazinczy 1793-ban biztatta először Csokonait, hogy kinyomtatja a verseit. 1793-ra tehetjük a Tempefői megírását, vagy legalábbis elkezdését. S tegyük hozzá: 1793 a francia forradalom tetőpontja, a jakobinusok diadalainak éve. Mindaz, amit *Az estve, Konstanczinápoly, Tempefői* jelent Csokonai fejlődésében és az egész magyar költészetben, 1793-ra érhetett a tudatosság-nak erre a magas fokára.

Legkésőbb 1794 végéig tartottak a magyar politikai életben azok a feltételek, amelyek közt a Zöld codex Toldalékai létrejöhettek. A köztársasági mozgalom vezetőinek elfogása után olyan helyzet alakult ki, amelyben ilyen versek nem születhettek meg. A harcos, bátor optimista hangot egy fejlődőben lévő, siker reményével induló mozgalom sugallta, amellyel Csokonai csak közvetett kapcsolatot talált ugyan (Földyn, Kazinczyn keresztül), de eszméit lelkesen hirdette.

El kell vetnünk tehát Toldynak azt a feltevését, hogy a Toldalékok 1795-ben Patakon készültek. Ennél feltétlenül korábbiak: 1792–94 között keletkeztek.

II. „VERSCSINÁLÁS ÉS POÉZIS” A KOLLÉGIUMBAN

Verscsinálás és poézis között ő maga tesz különbséget: „A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindezeknek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe. Ahonnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is; és ellenben jó verseket írhat valaki, de azért nem poéta.” (A magyar verscsinálásról közönségesen.)

A verscsinálás tudománya tehát a verstan, azt akárki megtanulhatja az iskolában. A poézis: gondolat, képzelőerő, lelkesedés — ezt nem olyan könnyű megszerezni.

A maga fejlődését is úgy tekinti Csokonai, hogy sikerült poétává fejlődnie:

*Kazinczy! Földy! kik belőlem
Mármár poétát tettek...*

Ez a két sor nemcsak egyszerű tiszteletadás, hanem elkötelezés a Kazinczy iskolájához. Kazinczy levelei, többszöri intései erősítették meg az elhatározását, hogy tudatosan is szakít a kollégiumi hivatalos és a diákság között divatozó ízléssel, amelyet Kazinczy ízléstelennek bélyegzett. Nem térünk ki most arra, hogy a későbbiek során mi okozta az újabb ellentéteket Kazinczy és Csokonai között, elég most annyi, hogy Csokonai Kazinczy intésének engedve már préceptor korában szembefordult a kollégiumi verselés hagyományával.

Ez a szakítás azonban nem lehetett gyökeres, különösen nem úgy, ahogy Kazinczy kívánta volna. Már tizenhétéves korára a maga erejéből eljutott a poézisig: az iskolai verscsinálás sémáiból a maga költői gondolatainak teremtetett kifejezőeszközt. Elindulásában nemcsak akadályozta, hanem segítette is, amit tanáraitól tanult.

Csak egy példát. Kovács József a poétai és első retorikai osztályban megfigyeltette a lelki állapotok rajzát az *Aeneis*ben, s ezek mintájára íratott gyakorlatokat:

IMPEDIT IRA ANIMUM

*Durva tekintettel szeméit forgattya tüzesen,
Ördögi ábrázattya mutat vad tigrisi képet,
Igy rontván sok ezer meg ezerszer öszve haragja,
Fut ő, kél, mindent rontván, a hogy érheti tzejját.
Ortájánn a harag sok ezer szinekebe tsatázik.*

Gyermekes felfogás, néhol majdnem értelmetlen, de már az első és utolsó hexameterben „Csokonai lelke fuvall”.

Ha csak magát a formát nézzük, akkor is világos a fejlődés ettől a lelki-rajztól a Zsugori első fogalmazásáig:

*Ül pénzes ládáján sovány ábrázattal,
Tisztelvén Mammonát örök áldozattal.*

— — — — —
*A bús gond bé esedt ortájába hever,
Mérget kedveltető kintseiből kever,
Mellyeknek oly sárgák sovány gödrei, —
Mint az aranyra vert királyok képei,
Mint a' sirból feljött rémitő halottak,
Mellyekről minden hust Párkák lefosztottak.*

S akár tovább a Dorottyáig:

*Már látom, reszkéteg fogja el tetemét,
Már vasvillamódra hánnya a két szemét.
Morgásra áll szája, forog benn a nyelve,
Keserű aggsággal van melle megtelve.
Bus melancholia gőzölög a fején,
A harag rozsférgé bántja ülőhelyén.*

Milyen is volt az a verselési hagyomány, amelyet a Kollégiumban kapott, hogy fölébe kerekedjék, úgy vegye birtokába?

Legbővebben első költészettanárának, Háló Kovács Józsefnek tanítási módszerét ismerjük, mert Aeneis-fordításának utószavában megírta a tanítók okulására. (Magyar Éneis. Komárom, 1799. 235—238. l.) Öt pontja van ennek a rövid módszertannak. Ezeket kell megfigyeltetni a tanulókkal:

1. A szereplők jellemüknek megfelelően beszélnek és cselekednek.

„Éneásnak caractere a' nagy kegyesség és bölc's vitézség. Innen folynak már, hogy Pantheus pap az ő házához szalad: hogy oly gyakran áldozik és könyörög. Innen, hogy mihelyt a szárazra kiszáll, maga lövöldöz szarvasokat és felosztja éhes katonái közt; bátorítja őket, és örömet mutat előttök, bár maga legmélyebben szomorú.“

2. A beszédeket a költő a dolgokhoz, időhöz és a körülményekhez alkalmazza.

„A Dido beszédei a IV. könyvben mennyire előadják egy nagyon szerelmes, de a szerelemben megcsalatott, és a kétségbeeséshez közelítő asszonynak indulatit; mint váltják fel egymást a szép szó és a bosszankodás, a kérés, fenyegetődzés, a harag és átkozódás.“

3. A költő megszemélyesíti a tárgyakat és érzéseket mitológiai alakokkal.

„Ezt, hogy *szélvész támad és lecsendesedik*, poétai gondolkodással úgy adja elő Vergilius, hogy leírja Eolust, mint a szeleknek parancsoló királyt, a szeleket pedig mint néki engedelmeskedő jobbágy szolgákat; leírja a szelek házáat, és onnan való kirohanásukat; felhossa Neptunust, aki maga eleibe citálja a szeleket, s keményen megfeddi őket; Tritont és Cimotheoet, akik a hajókat letaszítják a kőszálakról.“

„A dolgoknak ilyen personificálásában és előadásában áll a valóságos poesis, — írja Kovács József — nem pedig a rövid vagy hosszú sillabáknak tudásában; úgy hogy lehet valaki valóságos jó poéta, ha szintén egy verset nem is tud írni“. (Milyen jó tanítvány Csokonai: szinte szósz szerint ismétli. *A magyar verscsinálásról közönségesen* című tanulmánya idézett részében, amit Kovácsnál hallott, de továbbfejlesztve. A poézist, mint láttuk, nem csupán a mitológiában keresi, hanem gondolatokban, képzelődésben és poétai lízben.)

4. „Adják értékre tanítványaiknak azokat a sok szép hasonlatosságokat, melyekkel mintegy illuminálja Vergilius az őtöle lefestett dolgokat; és ugyancsak láttassák meg vélek a hasonlatosságokat és megjegyzéseket.“

5. „Hogy pedig soha meg-ne unják, sőt a legnagyobb gyönyörűséggel és vetélkedéssel tanulják a gyermekek Vergiliust: cselekedje azt a tanító, hogy ossza fel változtatva tanítványai közt a személyeket, és azoknak beszédeiket: most egyik viselje Junó személyét, másik Eolusét és mondja az ő orációikat, amaz asszonyi és könyörgő hangon, ez pedig férfiasan és engedelmességet mutató gesztusokkal. Tegye meg most egyik tanítványát Priamusnak, másikat Hekubának, harmadikat Pirhusnak, és úgy tanultassa s mondassa el vélek a Priamus halálát, a személyekhez alkalmaztatott hanggal, indulattal és magaviseeléssel. Ha tetszik, egy tanítványi közül mindenkor mondhatja az orációkat összefoglaló és közben jövő szavait is magának Vergiliusnak. — Képzelné is alig lehet, micsoda tüzet, érzékenységet és az indulatoknak előadásában való formáltatást szerez az ilyen gyakorlás a nemes elméjű és szívű tanítványokban. A magam tapasztalása után szólok: mert így gyakorlottam én haidan az én tanítványaimat; és nem dicsekedem, hanem csak mások ítélletétélét mondom, ha azt mondom, hogy igen sokra vittem sokakat közülök. Egy azok közül V. Csokonai Mihály, akit szép munkáiról jól esmér a Magyar közönség.“

Nem joggalalanul végzi tanácsait ez a derék, üttörő pedagógus Csokonai említésével. Bár Vergilius fordításával nem alkotott remeket, de tanítása megfogant. Az iskolai Aeneis-dramatizálások serkentő hatásáról biztos tudomásunk van. Csokonai volt a leglelkesebb színjátész a Kollégiumban. „... minden tanítóinak s másoknak is egész életében különösen szemébe tűnt az a nagy elevenesség, tűz s actori tehetség, mellyel ő már gyermekkorában a beszélő, s cselekvő személyeknek minden indulatit, magok viselését, cselekedetét s egész módját, szokását a bámulásig követni tudta, nagy korában pedig, mikor valamit beszélt, vagy előadott, az egész társaságnak szemét s lelkét magára ragadta.” — írja Domby Márton. (6. l.)

Az egykori poézis-órák emléke élt tovább Csokonai tanítási módszerében, búcsúzó beszédének megindító hatásában, színdarab-rendezésében és utoljára: Halotti verseinek előadásában. „Ily tüzzel, ily elevenességgel, most méltósággal, majd nevetésgesen, most felháborodva, majd lecsendesedve beszél-vén tanítván ő: a követett személyeknek mind karaktere, mind egész históriája s természete tanítványi fejében egyszerre megragadt s az ő tanítványi a helyett, hogy a hideg leckéktől idegenkedtek volna, az ő iskolájába mint teátrumra egymást törve mentek.” (Domby 13. l.)

„Mindenkor elevenen lesz előttem az a szívható megjelenés, midőn ő a palástos Minervától végbucsut akarván venni, a debreceni Kollégiumban, egy a maga nagyságát s megsértetését mélyen érző lélekkel, egy az elválás miatt vérhedző szívvel állott fel több mint ötödfélszáz tanuló társai között, hogy tőlök örökre bucсут vegyen. A legfelsőbb potenciára emeltetett az ő meggyúlt lelke és valahány szikrát bocsátott ki magából, mindaz az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai által sokszorozódván, electromi batteriás villám gyanánt lövődött keresztül az ötödfélszáz ifjun és az egész auditorium egy néma rángatódzásba jött. En még igazán tüzes és rettenetes akciót a teátrumon kívül ezt az egyet láttam. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulattal beszélt, indított, s ontotta ki a meggyúlt érzést. Hasonlót lehet mondani a gróf Rhédey Lajosné felett véghezvitt akciójáról is.” (33—34. l.)

Itt már persze nemcsak sikeres tanításról van szó, hanem Csokonai kibontakozó egyéniségének érzékeny reagálásáról is. Nagy különbség, hogy Junót, Eolust játszotta vagy a maga pörös ügyében állt ki a négyszázötven diák elé. Az bizonyos, hogy első költői élményei a latin auctorok tanulásához kapcsolódnak, s hogy ezeket szívből megszerette, az elsősorban Kovács József érdeme volt. És viszont: a kisdíák Csokonai lelkesedésének nagy része lehetett abban, hogy fiatal osztálytanítója megbizonyosodott módszerének helyességéről, s költészettanítási tapasztalatait igyekezett később elterjeszteni.

A kollégiumi költészettanításnak tantervben is szentesített fogyatéksága volt, hogy csak a klasszikus római auctorokat ismerte el igazi költőknek. A magyar költészet hagyományaival és korabeli alkotásaival félig-meddig illegálisan, kerülő utakon ismerkedtek meg a diákok. A Liber memorialis Colloquia Latina, Fundamenta stili cultioris, Rhetorices contractae nem vittek közelebb a gyerekeket a klasszikusoktól a nemzeti és korabeli költészet-hez, hanem éppen a formalizmus és moralizálás tévútjaira vezették. Versgyakorlataik, melyeket a legtöbb diák keserves tollragással írt, igazában nem is Vergilius, Horatius példáját követték, hanem a latinnyelvű iskolai költészet vulgáris hagyományát. Már az is ültetés volt ehhez a nyomasztó tradícióhoz képest, hogy magyar nyelven is írtak verseket.

A hivatalos iskolai deáknyelvűség nem zárhatta el a diákokat teljesen a magyar költészettől. Ismerték, ha egyebet nem is, Szenczi Molnár Albert zsoltárait, amelyek túlnyomó részét tették a református egyházi éneklésnek. Csokonai szerencsésebb volt a diákok átlagánál, mert már otthon hallgatható világi magyar verseket is. Anyja könyv nélkül is szerette idézni Gyöngyösi verseinek szebb részleteit. Édesapja is literátus ember, naplójába a város eseményeinek feljegyzése mellé versek is kerültek.

A Zöld codex legkorábbi verseinek — (ha nem is a tartalma —) de a versformája azt mutatja, hogy nem maradt ismeretlen a kisdíák előtt a korabeli magyar versírás sem, mert párosrímű tizenkettősökben, s leoninusokban is versel a hexameter mellett.

Kisdíákkorában még nem lehetett áttekintése Csokonainak a magyar irodalomról, se a régiről, se a korabeliről. Akármilyen kedvesek voltak a Vergilius-leckék, mégis csak korlátozták, határok közé rekesztették költészeti tudását. Csak akkor pótolja hiányzó ismereteit a régi irodalomban, mikor a kollégiumi könyvtár ódon köteteibe temetkezik éjtszakánkint. Bár Balassiról, úgy látszik, ekkor sem hallott, mégis imponáló tájékozottságot szerzett. Ez világlik ki a *Tavas*-hoz írt előbeszédéből: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznyai, Zrinyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar írásait, sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több eféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen.” Figyelemreméltó, hogy a *mult*-nak ilyen felsorolása után az *élő* magyar irodalmat Gyöngyösin kezdi „... tegye kézi könyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Báróczyt, Bessenyiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit, stb.”

Az iskolai versírást egyre erősödő kedvvel és önállósággal művelte, de az iskolás máz sokáig megmaradt versein, bármennyire szabadjára engedték is megértőbb tanárai.

A verses feladatoknak két jellegzetes témájuk volt: a leírás és a morálizálás. Leíró témák Csokonainál: Egy kies kert leírása, Az estvének leírása, *Fulmen describitur*, stb. Erkölcsei témák: *Gloria calcar habet*, *Bene qui latuit, bene vixit*, A virtus legbátorságosabb köfal, A szerencse változó, stb. A leírás fejlettebb formája a jellemzés: Egy fösvénynek leírása, A kalmár, *Invidus* és a már említett lélekrajz: *Impedit ira animum*.

Ezek a témák már Csokonaiék idejében is avultak voltak, de szívósan fenntartották magukat, amíg csak szokásban volt az iskolában versgyakorlatok készítése.

Szoboszlai Pap Zsigmond, aki 1796-ban volt *poéta*, tehát 10 évvel fiatalabb Csokonainál, ezeket a témákat dolgozta ki diáriumban: (*Diarium pro versibus purum comparatum*. Debreceni Kollégium Könyvtára R 285. sz.)

A katonai életet le kell írni. Mindent munkával adnak. A jó feleségről. Az özönvizről. Senki sem hiszi magát olyannak a mitsodás. A szerentse változó. A szépség elmulik. Semmisem használ, ami nem árthat egyszersmind. Mikor szép tavasznak kellene lenni, akkor hideg szelek sanvargatnak bennünket. A Hízkelkedő. A vásárról. A tegnapi esőt és az égi háborút le kell írni. A nyomorúság teszi édessé a boldogságot. *Famae Descriptio* stb.

De alig van változás a félvévszázaddal későbbi iskolás versgyakorlatok témáiban is.

1846-ban egy nagykörösi diák, Técsi József ilyen feladatokat dolgozott ki a nagykörösi iskolában „oktató Sántha Lajos alatt”: Az esőzés, A lovak

általi elragadtatás, Az önbizottság, Az irigység, A kétszínűség, Nagyravágyás, A háboru, A szerencse változékony. Hasonló témák, mint 50 évvel ezelőtt Debrecenben, sőt azonos cím is akad. De mégis van tematikai fejlődés az 1846-os versgyűjteményben, mert Kisfaludy Károly — Vörösmarty — Garay — Czuczor nyomán megjelennek a nemzeti történelmi versek: Salamon, Hazánk állapotja mongoljáráskor, Clára (Zách Klára), Johanna, Forgács és Gara vitézsége, Hunyadi László felett, Hunyadi Mátyás, Kont István, Várnai harc. Az iskolai év végén ráadásnak a versformák gyakorlására: Földindulás (Madrigál), Erény (Rondó), Szeretet (Ritornell), Árva fiu (Triolett).

A versgyakorlat-írás sívárságát nem is csak a témák ódsísága okozta, Parancsra kellett verselni — születhetett-e ebből poézis?

Még aki jókedvűből, tanárai kitüntető ösztönzésére versel diákkorában, mint Csokonai, s megvan a nyíladozó tehetsége is, az sem írhat mindjárt jó verseket. Szükségszerűen minden költő formális versírással kezd, gyermekkorában azokat a verseket utánozza, amelyeket megismert. Még azt sem mondhatjuk, hogy a kor divatját követi, mert a megismert versek esetleg elmaradnak a korszerű verseléstől, ahogy Csokonai idejében is.

Formális az ilyen verselés, mert nem közvetlen élményből, nem a valóságból táplálkozik, hanem formáival együtt gondolatait is a megismert versekből veszi. Belekerül esetleg egy-egy önállóan megfigyelt kép, élményből merített gondolat is az ilyen gyerekes versbe, de egész tematikája és egész formakészlete mégis másodlagos marad. Azt veszi csak észre maga körül a kezdő verselő, amit egyébként is illik, szokás, divat megverselni. Később tanulja meg, a maga kínján és a maga sikerein, hogy egyéni módon is lehet írni.

A gyermeki epigonizmus jobban kitünteti az utánzott verseknek modorát és modorosságát, s vulgarizálja az eszmei tartalmat. A félig-meddig megértett, s a valóság kritikája alá nem kerülő gondolatok otrombán, gyámoltalanul bukkannak elő a diákversekben. Különösen akkor feltűnő ez, ha a gondolatok a teológus moralizálás unalmas maximái, a képeket a római mitológia istenei adják, s a verselés is olyan divatjamúlt, mint az akkori kollégiumi vers-tanításban.

A szerencse változó témáját Csokonai is, s az említett két diák is kidolgozta. Hármuk versének összehasonlítása ad legjobb képet az iskolai nevelésnek félévszázadon át változatlanul továbböröklődő formalizmusáról — s Csokonainak a sémákat áttörő tehetségéről.

Szoboszlai Pap Zsigmond (1796)

*A nagy szerencsének dolga nem állandó
Nem szokott e lenni soha maradandó
Bár apolgasson ez, nyájasson keblébe,
Vidám szerelmének ültessen ölében, (!)
De ennek azonnal hitelt mi ne adgyunk
E vak szerentsével jobb lesz ha fel hagyunk.
A mikor a Tisztség poltzára fel hágyunk
A mikor be telik régi kívánságunk,
Akkor hoz fejünkre but, szomorúságot,
El veszi az Tegnap adott vigasságot.*

Técsi József (1846)

Déli szelet mint északival mondják vetekedni
Mely által föld jól meg keményszik mely melegül fel
A Dél táji meleg lég frissé változik aztán
Ez minutába valóba nem oly már mint ezelőtt
Most esik a hó gyenge pihelybe ház felületre
Majd jön csendes s zápor eső mely őt lesodorja
S mint mikor a szép nap felhők közt jár kel az égen
Földünd (!) most egyik majd más részére tekintget.
Szent éppen így változik a gyors szárnyu szerencse
Mert nyomorokkal küzdőket most teszi magasra
Ember társi fölött emelé föl gyenge kezével
Majd a fő polcról sok embereket le térít ő
S a ki barátja előbb azt gyorsan földre le sujtja
Igy mi ne higgyünk benne bizony csal a csalfa szerencse
Mert ámbár nyujtott ő fényes tiszteletet és
Általa áldva vagyunk bár gazdag sok vagyonokkal
Mégis hogyha viszont közelit el vészi mi töllünk.

Csokonai ismert verse összehasonlíthatatlanul gazdagabb ezeknél, de még mindig iskolás, különösen az elején:

Bár szemét rád a sors mosojogva nyissa,
Bár feléd forduljon tarka gojóbissa,
Bár nyájas karokkal kívánjon ölelni,
S Páva módra fénylő szárnyára emelni,
Bár jöjjön kintsekkal talpig bé takarva,
Nála hizelkedjen a bőségnek szarva:
Ne hidj neki, ne hidj: mert sokan meg esnek,
Mikor nálla boldog életet keresnek.

— — — — —

Aki nemcsak kötelességből versifikált, hanem első kis sikereitől fellángolva poétai utat akart törni, annak ki kellett szabadulnia az eszméknek és stílusának ebből a rabságából. Csokonainak sikerült ez. Éppen a Zöld codex versei tanúsítják, nemcsak kiegészített formájukban, hanem már először is, ahogy elkészültek.

Tartalmai mk?

III. ÉLMÉNYEK ÉS ESZMÉK

Az összehasonlító irodalomtörténetírás éppen Csokonai költészetének feltrancsrozásával adta leginkább tanújelét alapvető korlátoltságának. Csokonai verseinek egész gondolkészletét, formakincsét szétajándékozták — erősebb vagy gyengébb megegyezések alapján — különböző olasz, német és francia íróknak, költőknek. Ha a Csokonait ért. hatásokról szóló disszertációkat olvassuk, az az érzésünk, hogy soha egyetlen egyéni gondolata, őszinte érzése nem volt neki. Ugyanakkor életrajzából ennek ellenkezője látszik: mindent a legtúzesebben átélte, örömet, fájdalmat s életének minden fordulóján versbe, levélbe, elbeszélésbe foglalta élményeit.

Az összehasonlító irodalomtörténet számára az író — könyvmoly, aki jeles szerzők műveiből kompilál. A szellemtörténeti módszerrel írt tanulmá-

nyok szerint a gondolatok egyik írásból a másikba átszármazva fejlődnek, maguk után húzva a kimutatható irodalmi hagyaték végtelen láncolatait.

Ilyen elemzés csak akkor adhatna helyes képet, ha az írók csakugyan nem mozdultak volna ki egész életükben könyvtárodújukból. Szerencsére az írók nemcsak olvastak, hanem éltek is. Csokonai nemcsak költeményeket tanulmányozott, Bürgerét, Metastasioét, hanem szerelmes is volt Lillába. Az olvasmányokból merített gondolatok nem elbonthatatlan láncként fonódnak rá egy költő életművére, mindenütt megszakítják őket a közvetlen élmények. S nem is csak egyéni élményei, hanem a társadalmi környezetében magáévá tett vélemények, állásfoglalások is.

Akármilyen szűkreszabott környezetben nőtt fel a Kollégium kisdíákja, társadalomban nőtt fel. S akármennyire beletemetkezett olvasmányaiba, nehezen mérkőzhetek meg könyvélményei valóságos élményeivel.

Amit olvasott: segített neki megmagyarázni a világot — akár tévesen, akár helyesen. Amit maga körül tapasztalt, az segített megértetni az olvasmányait.

Sokat olvasott életében, sokféle könyvet, s az akkori debreceni-magyarországi viszonyokhoz képest jó könyveket. Ismerle és tisztelte Helvetiust, Voltairet, Rousseaut. Eszméiknek tudatosító hatása félreismerhetetlenül megvan műveiben. De ezeket a hatásokat is csak akkor értékeljük helyesen, ha azt is látjuk: milyen társadalmi élményeket tudatosítottak benne, milyen konkrét állásfoglalásra juttatták el őt az akkori történelmi helyzetben.

1. A rousseauizmus

Csokonai gyerekkori verseiben már sajátágosan keverednek az átvett és önálló élményből fakadt gondolatok.

Legkorábbi, legkezdetlegesebb verseiben Rousseaura emlékeztető eszmék nyomát találjuk, pedig szinte bizonyos, hogy még nem olvasta Rousseaut, mikor ezt írta:

*Áldott természetnek kies lakó helye
A nyájas örömek legelő mezeje.*

(Proo: Egy kies kert leírása.)

*Illyenkor vehetnek a' musák időket
Pallás taníttja (a) tudományra őket.
Mert ekkor szűnik meg a Városi Lárma,
A Gondos musáknak igen nehéz járma.*

(Proo: Az estvének leírása.)

A városi műveltség elutasítása, a természeti élet dicsérete csak látszólag rousseaui itt. Csokonai még nem olvasta „Az emberek közötti különbségek”-et, nem is azt visszhangozza, hanem az olasz humanista költői tradíciót, sőt a nemesi patriarchális költészet idilli ábrázolásait, amelyekben voltak vulgarizált, egyértelműen reakcióssá tett rousseauizmusok.

De ugyanakkor Az estvének leírásában — mint már Ferenczi Zoltán észrevette — ott van egy valóságos élmény halvány nyoma: az éjszakai olvasásé. A mitológiai kifejezésmód leplebe burkolva önmagát jellemzi. Nappal, ha csak tehetle aludt, s egész éjszaka olvasott — jegyezték fel életrajzírói.

A patriarchális népiességnek egyik legjellegzetesebb tétele, amelyet bibliai és római irodalmi közhelyekkel is támogatott, hogy a gazdagok és hatalmasok boldogtalanok, csak a parasztember tudja, mi az igazi boldogság. A 18. század végi pásztori és mezei idillek sorából csak egyből mutatunk ízelítőt:

B. Hari Péter 1789-ben így versel:

*Aki bir sok kincssel, ranggal, gazdagsággal,
Küszködik oh mennyi nyugtalansággal
Szívébe amellet! A koronás főnek
Legnagyobb terhe van. De a szép mezőnek
Lakosa napjait számlálja csendesen,
E rövid éltet csak ő éli édesen.*

(Erkölcsi és mezei három énekek.)

A század végén rohamosan elterjedő pásztori és mezei költészet jórészt feudális és klerikális volt. Sem a római, sem a humanista költészet hasonló jellegű alkotásaihoz nem volt igazában köze, még kevésbé a rousseau-i gondolatokhoz. Félreérthetetlen tendenciája az, hogy meggyőzze az olvasót a jobbágyi élet eszményi szépségeiről, s bebizonyítsa, hogy a kereskedők, iparosok, hivatalnokok, nagyurak, sokkal kevesebb gyönyörűséget lelnek az életben. Nem hajdani elvesztett boldogságról beszél, hanem a jobbágykunyhókban meglévő boldogságról, s éppen azokban az években, mikor a jobbágyokat a majorági gazdálkodás bevezetése a nyomorúságból a kétségbeesésbe hajszolta. Célja tehát az éleződő társadalmi harc letagadása.

Csokonai diákkerseiben feltűnően sokszor hangot kap a gazdagság és hatalom sivár hiábavalósága. Legteljesebben a „*Propositió: Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poésis*” című versben:

*Bár birj te nagy gazdagsággal,
Világon éjjen fényyenn (!)
's Földi minden boldogsággal
Ditsekedjen reményed*

*Bár Hectori vitézséged
Itt mindent fejül mújjon
's Mindeneknél kedvességed
Gyönyörűséghe fűjjon;*

*Legyenek bár kamaráid
Sok kintsekkal telyesek,
És szép fényes Palófiid
Cirádákkal ékesek;*

*Bizd el magad tisztségdbenn
A Grófi méltósággal,
Kevéjkej örögségdbenn (!)
Sok szép Drága jószággal;*

*Bár birj sok birodalmakat,
mástól tsalárdságoddal,
Végy el tsak sok városokat,
Uralkodj hatalmaddal;*

*De ezt az idő vaskeze
Egészen mind lerontja,
Mindent, ami gyülekeze
A földre veti, ontja.*

A következtetés azonban már nem az, hogy csak a *paraszt* boldog, hanem a *költő*. A nagyurak körül tenyésző erkölcstelenséggel szemben a poétai virtust állítja példaképnek az ezek után következő versszak:

*Aki szereti a virtust,
Poésist gyakorolja,
Kötik annak a szép mirtust,
A halált nem kószolja.*

Ez még csupán a humanista erkölcsi tételek ismétlése. Nem a maga költői halhatatlanságáról ír a kisdíák, csak kifejti a propositiót, ahogy az szokás. Nem volt még semmi baja grófokkal. Nem fordultak meg fejében lázadó gondolatok a csalárd uralkodók ellen. De amit itt csak ismételt, mégis magáévá tette egész életére. Ebből a gyarló penzumból nőtt ki, igaz élményekkel meggazdagodva, művészi formában a Tavasz bevezetőverse (debreceni síremlékének felirata):

*De a Muzsáknak szózatja
A sirt is megrázkódtatja
S életet fuvall belé
A virtus nevét felfogja,
S örök trombitán harsogja
A nap két háza felé.*

A patriarchális költészet azt hangoztatta, hogy a gazdagok, nagyurak: sajnálatraméltók. Azt sose mondták róluk, hogy utálatosak, gonoszak. Ezt a gondolatot Csokonai már nem foghatta ki a „levegőből“, az iskolás közhelyekből. Az ótestamentumi próféták nem egyszer átkozták ugyan a gazdagok gyalázatosságait, de a Kollégium tanárainál ezt nem volt divat emlegetni, hiszen fő pártfogóik a gazdag civisek voltak.

Szemetszúróan kiemelkedik a propositiós versek sorából *Egy fősvénynek leírása*, amely először fest gyűlöletes képet a vérszopó uzsorásról. Eléggé ismert vers, azért idézünk belőle, hogy bemutassuk a gyerekesen dadogó és biztoshangú sorok jellegzetes váltakozását:

*Mig Plutó jóságát nem közlé emberrel,
A mig meg nem vesztett sokat édes szerrel,
's mihelyt az Úr őket veré gazdagsággal:
Bémocskolták éltek sok rut gonoszsággal.
Mert ebből szármozott az a fősvény elme.
A mellynek tsak a pénz minden segedelme;
Mert a Crezusi kints a fősvény szentsége,
Ha pénzt kérnek tőlle, mindjárt van mentsége.
Akárm nagy vétket nem fél vinni [kihúzott szó] végbe,
Tsak hogy bús ládája pénzzel telhessen be.
Tsak hogy pénzt aggyanak, rágja a fa héjját,
Bosszantja az I[ste]nt, ha nem éri tzejjét.
A pénz kívánságát soha el nem unnya,
Mig örökre szemét maga bé nem hunnya.
A gondtól gyötretik lelke s tetemei,
Nem esmérnek álmod bé esedt szemei.*

A pogány és keresztény mitológia naivul keveredik ebben a versben, de a homályos sorok közt megcsillan az élet színe. A becsett szemű, pénzsóvár uzsorást magunk elé képzelhetjük ezeket a sorokat olvasva. A kisdíáknak ez a témája „bevált“. Az egyik következő kidolgozásban csak úgy ontja a becsületsértéseket *A gazdagra*.

Néki ezer juha [leget] járkal a hegyekenn,
 Ezer ökre [járkal] hizik a kövér rétekenn,
 De ezer ökrével minek dűsekedik,
 Ha maga a gazda az ezeregyedik?
 Hogy [ő] drága étkekkel van rakva asztala,
 Mit ér, ha ezekkel csak [disznót] barmot hizlala?

Es így tovább, végig.

A téma fejlődését magában a Zöld codexben tovább kísérhetjük: a *Zsugori uram* és *Az estve* toldalékának egyrésze ugyancsak az uzsorásról szól. Ezt a típust Csokonai már legkorábbi verseiben a valóság színeivel rajzolta meg, nem elvont tételekkel.

Ilyen személyes gyűlölet és ilyen szemléletes ábrázolás már nem szület-
 hetik kegyes frázisokból. Kellott olyan élménynek lenni, amely kiváltotta a
 fősvény-versek sorozatát, s amely ezekben a versekben felülemelte a kis költőt
 az iskolás klapánciakon.

Nem csak azt tudjuk, hogy az uzsoráskodás, a pénztőke felhalmozásának
 ez a primitív módja átszötte a távoli országokkal kereskedő Debrecen társa-
 dalmát, hanem azt is tudjuk, hogy a Csokonai-család anyagi romlását az apa
 halála után uzsoraadósság okozta. Ferenczi Zoltán ezt írja Csokonai élet-
 rajzában:

„A költő éppen a poétai (V.) osztályt végezte apja halálakor, s ezzel vége
 lett a könnyű, boldogabb életnek. Anyja ugyan előbb arra gondolt, hogy az
 üzletet folytatja, segédet fogadott tehát; de már 1788-ban felhagy vele, mert
 az adósságok miatt az apai házat is kénytelen eladni. Ugyanis apja 1776-ban
 a kollégiumtól 200, 1778. július 7-én Madas Istvánnétól 100 rfrtot, nővére és
 férje 1777 július 4-én az ő kezessége mellett újra 200 vfrtot (170 rfrt) kölcsön-
 zött a kollégiumtól. A kamatokat Diószegi halála után nem fizették meg s
 ezért 1785 november 21-én perbe fogatván, noha kiviláglott, hogy az adósság-
 ból csak 100 rfrt terheli Csokonaiékat, akik ezt siettek a kollégiumnak
 kifizetni, hogy a telek felerészét megmentsék; a tanács mégis úgy ítélkezett,
 hogy a végrehajtás 496 rfrt 43½ kr. erejéig az egész hagyatékra terjesztessék
 ki. Ez így is történt és 1788 elején 1700 rfrton a telek Pap Mihály szűrszabóé
 lett s ez egyszersmind végét vetette az üzletnek is.“ (16. l.)

A védtelen özvegy milyen hatalmasságokkal áll szemben: a hitelező Kol-
 légiummal, az ítélkező tanáccsal és a házára ácsingozó szűrszabómesterrel.
 Ezek hárman összefogva nem veszíthetnek pert. Csokonai természetesen tud
 a perről, ha nem látja is tisztán az összefüggéseket. Tizenkétéves ekkor.

Hogy mennyire kívánjuk konkrét lükrözését látni ennek az élménynek
 a sorozatos fősvény-versekben, az már nem lényeges kérdés. Hasonló perek,
 felgyült kamatteher behajtására kitűzött árverések napirenden voltak Debre-
 cenben. Csokonai akkor is meghallotta volna a koldusbotra jutott özvegyek
 jaiszavát, ha nem éppen az édesanyja kerül ilyen siralmas helyzetbe. De azért
 feltűnő ez a részlet:

„Ama boldog idő jaj ugymond elmúltak,
 Mellyekben szegények lábamhoz borultak
 És tettzésem szerint magukat intézték,
 Mert pénzemért szavam mint törvényt ugy nézték.“

(Egy fősvénynek leírása.)

A *Halotti versek*ben, élete végén talán ugyanez az élmény tér vissza (bibliai reminiszcenciákkal):

*S kívált, mikor látom, hogy a gonoszoknak
Tündöklő napjaik kényekre forognak,
Szabadon ferednek az ártatlan vérbe,
S a szűzek erkölcsét nyerik érte bérbe.
A szegényt a törvény útján megkéselik,
S a rongyos arvának kenyerét bényelik.
Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csufolva tépik el:
Mégis a boldogság mosolyog le rájuk,
Szívek vig és nyugodt, virít az orcájok. --*

Nagy vonásokban látjuk már, hogyan fejlődött ki véleménye a gazdagokról. Megtanulta a humanista tradíció formuláját. Keservesen megismerkedett a gazdagok embertelenségével. Személyes élményeiben meglátta a tipikus vonásokat. Magasabb fokon írta meg ugyanezt a témát, most már nem sajnálva, hanem támadva a gazdagot. Eszmeileg is tisztábban, s életteljesebb ábrázolással.

2. A pártfogó

A mecénás-keresés is előbb jelenik meg verseiben, mielőtt még tapasztalatai, élményei lehetnek erről a nyomorúságról.

A Tempefői-probléma, a magyar költő magárahagyatottsága egy versgyakorlatban szólal meg először. A propositió maga is vers, latin distichon: *Sint Maecenates feret Hungara terra Marones, Vergiliumque tibi vel tua rura dabunt.* Ez a címvers nyilván nem az ő csinálmánya, hanem a tanár játéka vagy akkori közismert rímus. Az „eszme“ tehát itt is idegen eredetű. A vers így záródik:

*Zengene köztünk (is) hangos versekkel Apollo,
Hogy ha ki zöld koszorút tenne fejére neki
Virgiliust letnének, köztünk itt lenne Homérus,
Csak hogy már Macenast(!) tudna mutatni Hazánk.*

Fölösleges bizonyítani, hogy a poétai vagy rétori osztályt végző diáknak nem az volt élete vágya, hogy verseihez mecénást találjon. Igazi gondja ez a pozsonyi diéta idején s azután lett.

Debrecenben kerülhetett először olyan helyzetbe, hogy mecénáshoz kellett fordulnia. De nem mellékes kérdés, hogy mikorra tehetjük első ilyen próbálkozásait. A többi között éppen a Tempefői datálása szempontjából érdekelhet ez bennünket.

A Tempefői keletkezését 1793-ra tesszük a Magyar Hírmondóban megjelent híradás alapján, amely így jellemzi a darabot: „ez comoedia formára vett nemzeti satira, ingeniosissima, sed mordacissima, sed verissima.“ Még ha feltételezzük is, hogy 1793-ban csak az első változat készült el, s a ráncmaradt teljes darab későbbi, akkor sem mehetünk feljebb 1795-nél a datálásban. A „Tempefői-élmények“ legsűrűjébe mindenképpen akkor került bele, mikor a darabot már megírta.

Haladjunk visszafelé az évek során, kutatva a pártfogókról való személyes élmények első nyomait. 1793-ban már kellett nyomós okának lenni a „mordacissima” szatíra megírására, a magyar mecénásokról. A *bagoly és a kócsag* beszélgetésében, amely szorosan kapcsolódik 1790 eseményeihez, az ifjú költő így esedezik a kócsagokhoz: „Ti ártatlan lakosi e tónak, ti csendes szelid kócsagok! adjatok nekem önkényt a ti tollaitokból csak egy szálat. Ti szabadságot keresni úgysem mentek. Hadd nyerjek én a ti önkényt való adományotok által valamely gazdag hazámfiától, a min egy kis lantocskát vehessek.”

Már ebben a korai műben is süvít a gúny: kócsagtollért nemesi irodalom-pártolás. Ez is egészen más, mint a *Sint Maecenates* kegyes óhaja.

Ennél is korábbi lehet az a Zöld codexbeli vers, amely később *Az én vagyonom* címet kapta. Eredeti címen: *Proo*: A poéta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmit egyebet.

*Te a királyok udvarát
Éhen és szomjann lesed,
A nagyok tsalárd pitvarát
Szív szakadva keresed.*

*A kevélyeknek lábait
Örvendezve tsókolod
S ezzel hillyánosságait
Érdemidnek pótolod.*

*Te nem sajnálsz mászni porbann
Másoknak rabja lenni,
Csak hogy szabad legyen sorba
A több [kopókkal] szklávokkal menni*

*s Ekképen nyert érdemeid
Ruhádra varratod
Szolgaságos szép jeleit
Azokonn fitogtatod*

*A Gazdag paszamántokkal
Láttatol jelenteni,
Hogy több paszamántosokkal
Tartozunk betsülni*

*Azért fellengzős palotát
Rakattz a felhők között
A melybé bibort s tafotát
A más világ kötözött*

*A szegénytől gratziádat
Sok gráditsra emeled
S tölled készült palotádat
Még magad is tisztelled.*

A *Sint Maecenates* címéhez odakerült az elítélő ő jel. Az *én vagyonom* után már nem volt a mecénás-versnek létjogosultsága. Tehát már a Zöld codex verseiben kiéleződik és eldől a mecénás-kérdés: a nagyuraktól nincs mit remélni a költőnek.

Az én vagyonom összecseng az előbb idézett verssel: *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis*. Második fele a szegényen maradó, de független költőt és a természetet dicséri:

*De legyen ez a szerencse,
Legyen tied, barátom!
Sorsom ettől az ég mentse
(Menti is, amint látom)*

*Egy helghez nem kötelezem
Én gyönyörködésemet;
S így magam le nem vetkezem
Szabados tetszésemet.*

*Minden, ami csak szépíti
Az egész természetet,
Bennem a gondot enyhíti.
Ha rabszíjára vetett.*

Egybefonódik itt a három gondolat: az idilli (itt már tisztábban rousseaui) természetszemlélet, a hatalmasok gyűlölete s a *Sint Maecenates* után újonnan fogalmazott mecénás-kérdés.

Ez az új fogalmazás csak elvben zárta le a problémát. A valóságban Csokonai egész élete küszködés a mecénásokkal. Hiába látja már most olyan tisztán, hogy a költőnek függetlennek kell lennie, a nemesi társadalomban ez lehetetlen. Műveinek jövedelméből nem élhetett meg akkor az író. Ha volt vagyona, ráköltötte a nyomdára. Ha szegény volt, instanciázhatott nagyuraknál, vendégeskedhetett birtokos nemeseknél, hálából verseivel szórakoztatva a háznépet. A polgári értelemben vett írói függetlenség elérhetetlen ábrándja maradt Csokonainak.

Akkori társadalmunk elmaradottsága adja magyarázatát annak, hogy Csokonai később is oly sokszor ellentmondásba keveredik. „Az én vagyonom”-ban kimondott elvekkel — egészen haláláig. Élete sora reménytelenül összefonódott a gyűlölt, kigúnyolt — de újra és újra felkeresett — pártfogókkal.

3. Az estve

Egyéni élményekről, egyéni sérelmekről beszéltünk. Kétségtelen, hogy a Móricz Zsigmond „tüzesgéphez” hasonló nagy élmény lappang már a gyerekkori versek mögött. De ez az élmény se Móricznak, se neki nem traumája, lelki nyavalyája, hanem ösztönzés a világ megértésére. Mindkettőjüket és sok más írókat a családjuk küszködése nevelte „szociológussá”, a társadalom ellentéteinek vizsgálójává.

Csokonai — úgy látjuk — majdnem tudatosan kutatta, hogyan volt lehetséges, hogy családi vagyonukat igazságtalanul elrabolják. S a feleletet újabb gyötrő kérdések formájában találta meg az akkori Debrecen társadalmában.

Amit „láthatott”, arról csak közvetve tudunk, kortörténeti adatokból. De megvan a bizonyítéka, hogy mindezt valóban meg is látta: Az *estve* című verse második részében.

Debrecen statisztikája II. József idejében 2826 iparos és mesterember-családot számlált össze, 3311 zsellért és csak húsz „parasztot”. A mesteriséget és kereskedést űző polgároké és a városé volt a földek legnagyobb része is. A zsellérek ki voltak zárva a városi földek bérletéből s az erdők használatából. A város zselléreiének száma a környező földbirtokokról elűzött jobbágyokkal is szaporodott. Debrecen szélén évekig sátorban laktak az Egyekről „vallási okból” elűzött jobbágyok. A majorsági gazdálkodást bevezető káptalan kiverte őket, a kálvinista civisek pedig „befogadták”, olesó munkaerőnek. Ezeknek a cigánysorra szorított, plebejussá vált jobbágyoknak leszármazottait még száz év múlva is „lógeresiek”-nek nevezték (Szűcs István: Szabad Királyi Város Debrecen történelme. Debrecen, 1870 — 797—802. l.) Az egyekiek ügyében Bessenyei György is eljárta az udvarnál, s felháborodva írt az őket ért igazságtalanságról.

Ez a helyi jelenség csak egyik láncszeme egy országosan végbemenő folyamatnak: a majorsági gazdálkodás erőszakos bevezetésének. Egy nemrég megjelent kiváló történelmi kiadvány: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790, sokoldalú áttekintést ad erről a folyamatról. A majorsági gazdálkodással Szántó Imre tanulmánya foglal-

kozik: *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei.* A kérdés történetének tárgyalása helyett itt beérhetjük néhány jellemző idézettel. Az adatok az ország sok vidékéről származnak, de Csokonai verse a bizonyíték, hogy Debrecen környékére is érvényesek.

Somogy megyei jobbágyok panasza a megyéhez: 1772. „1°, hogy legelő mezőnk nincsen, mert a minémő legelő mezőt hagyott az incsellér, lehetetlen az marháinknak rajta el élni, csak harmad vagy negyed részének is.” (Balázs Eva: *Jobbágylevelek*, 225. l.)

Moson megyei jobbágyok kérése földesurukhoz, 1774: „... méltóztatnék Exellenciád consideratióban venni kimondhatatlan nagy szükségünket, s szokott irgalmassága szerint rajtunk könyörölnyi, és engedelmet adni, hogy az erdőből szükségünkre egy kevés tűzre való fát vágathatnánk.” (U. o. 228. l.)

Zemplén megyei jobbágy az uradalmi felügyelőhöz, 1780: „Minthogy a Méltóságos Gróf Exellenciája kegyes rendelkezéséből a mult 1779-ik esztendőben határunk és szántón földünk felmérték: én pedig majd egész életemet nagy munka mezejében sok tövises gazokbul, nagy költségemmel és fáradságos munkáimmal szántó földeket tsináltam, melyek közül vag öt köből alá való földekre vagy hatvan szekérnyi ganéjt ki is hordottam, most pedig a földeknek fel osztása által azon ortván földeimtől végképpen el is estem, melly káromat keservesen szenyvedem...” (U. o. 234. l.)

Az eddig falusi köztulajdonban levő koresma, mészárszék, malom, halászat földesúri beneficiummá változott, amelyet a földesúr most már teljesen monopolizált, esetleg árendába adta vissza a község kérésére. (Szántó i. m. 249. l.)

„A szentmiklósiak (Somogy m.) határukat a Fekete Sárig ember emlékeztől fogva bírták, szabadon legeltették, irtották és kaszálták. De Festetics Kristóf „tilos tábláknak kitételével és fölállítással” elrekesztette és eltiltotta őket határuk használatától. A szétrombolt földközösség romjain a rajkiak (Zala m.) az úrbérrendezés korában már csak keserű jeremiáddal emlékeztek vissza a „boldog aranykor”-ra: Az eleinknek mind erdő, mind víz, mind koresma szabad volt, de most mindenektől el vagyunk tiltva, semmivel sem vagyunk szabadok.” (U. o. 256. l.)

Nem is kell több idézet, hogy rekonstruáljuk azt a történelmi helyzetet, amelynek ismeretében Csokonai megírta:

*Nem is Tsuda! mert már a [földek] rétek árkolva,
És a Mezők körül vagynak barázdolva.
Az erdők tilalmas Korlát közt állanak,
Hogy benne az urak Vadai lakjanak.
A Vizek a' szegény Emberekre nézve
Tőlök munkált fákkal elvagynak pétézve.
Te vagy még egyedül, óh arany Hóldvilág,
Melyre Donátziót nem hozott a' Világ.
Te vagy még, Éltető Levegő! ámellyen
Indsenéri Duktus nem járt semmi helygen.
S tégedet, óh legszebb hangu Szimfónia,
Ingyenn hallgathat még minden ember' fia;
S titeket, óh édes Kontzerti Hangzások,
Hallhatnak a Szegény Pásztorok s Munkások...*

Ez a rész a Zöld codex toldalékában van, tehát jóval 1790. után keletkezett. De ebben a tömör megfogalmazásban, sokéves élmények és tapasztalatok sűrűsödnek.

Csokonainak nem volt kezében egyéb közvetlen írásos forrás ehhez a társadalomrajzhoz, mint apjának naplója. Ezt a naplót ő örökölte, mint nagyobbik fiú, s apja halála után két évvel, bele is írta gyerekes öntudattal: „Iam possidet iure haereditario Mich. Csokonai ab anno 1788. 1° Februarii.”

Csokonai József feljegyezte naplójába a város, a Kollégium életének nevezetes eseményeit. Olyan jelentős tényeket is megörökölt, amelyek minden magyarázat nélkül megvilágíthatták a naplót öröklő fiú előtt Debrecen népének akkori helyzetét.

1776 november 18-i bejegyzése így szól: „A F. Királyi és Setemvirális(!) Táblákon már régulta fojó Processusban t. i. A Boldogfalvai Szepes, Ebes, Macs, Bánk és Fancsika Zalogos Pusztái eránt *Deliberáltatván* Debrecen Városától, N. Kállai Plebánus Rozgoni Pál (az egri Püspök Eszterházi Cáról erszényével, eszével 's titokra való célzásával) elnyerte. Mely el nyert Jósza-goknak foglalkozásokra Itélő Mester T. Ságbi Mihály le is jött. A' hol is a' dolog, így ment véghez, a. m. A' Szeles és Szarvas Csap-székek között, a Kis-pércsi utakat, az Ispotály felől, a' homok Kert felé menő által vágó Kereszt ut mellett Debrecen felől jobb kézre állott Bíró T. Domokos Lajos és Senat. Fráter István; bal kézre pedig Consil. T. Fay János Uraimék. A Szarvas Csap szék felől pedig bal kézre állott a' T. Itélő Mester, jobb kézre Plebánus Rozgoni Pál urak. A' hol is Itélő Mester Ur el olvasta a' *Deliberatumot* és parancsolta az el nyert Pusztákat resignáltatni. De T. Senator Frater István Uram kard félig ki huzva adta a' N. Város Irásba tett *repulsióját* az Itélő Mesternek, hogy a' szerint el is oszlottanak. Fenyegetődzvén mindazáltal Rozgoni a Városhoz. Ekkor itten sok szűrös Emberek a' szűr ujjból ki rán-gatott leveleket mutogattanak, hogy nekik nagyobb Jussok volna Debrecen-hez, mint Rozgoninak. Nevezetesen Fekete Nevü Szűrös Ember.”

Ez a leírás már magában is ad némi eligazítást a „szűrös emberek” akkori sorsáról, de mégsem tekinthető Az *estve* közvetlen forrásának. Csokonainak sok tapasztalatot kellett szereznie az akkori Debrecenben, hogy ilyen tökéletes élességgel és teljességgel meglássa korának parasztkérdéseit.

Honnan veszi a tudását? Elsősorban saját szemével, sérelmekről fölkel-tett figyelmével látta, hogy mi történik körülötte. Apja haláláig a család a 3000 polgárcsalád közé számított. Az árverés után a 3000 plebejus-zsellér család életmódjához közeledtek, bár szereztek is egy kis házat az elárvere-zett helyett.

Regényírói fantázia tudná csak feleleveníteni azokat a jeleneteket, ame-lyeknek során megismerkedett a debreceni szegények életével. Anyja borbély-néből félig-meddig kuruzslóasszonnyá lett, házipatikáját áldották a messzebbi szomszédságban lakó szegények is. Helybejöttek hozzájuk az emberek pana-szaikkal, nehéz sorsukkal.

A tapasztalatok áradatának rendberakásához nem volt elég a felébredt figyelem. Rousseau is segített. De nem az elsekélyesített, hanem az eredeti. Csokonai már Debrecenben kellett hogy olvassa „Az emberek közti külön-b-ségek”-et.

Rousseaut az eredeti tökefelhalmozás jelenségei készítették az emberek közötti különbségekről való elmélkedésre.

„Abban a mértékben, amint az ipar és művészet terjed és virágzik, a földműves megvetetlen, a fényűzés fönntartásához szükséges adókkal terhelve és arra ítélve, hogy életét éhség és munka közt töltse el, elhagyja mezőit, hogy a városokban keresse meg azt a kenyeret, melyet neki kellene oda vinnie. Minél több csodálattal töltik el a fővárosok a nép buta szemét, annál inkább kell rettegnünk az elhagyott mezők, ugaron hagyott földek, a koldusokká, tolvajokká vált s nyomorúságukat akasztófán vagy trágyadombon végző polgároktól előzőnlött utak látásától.“ (Bogdánfy Ödön fordítása, Olcsó könyvtár, 1905. 159. l.)

Amit Rousseau itt mond, az szöges ellentéte a feudális magyar rousseauizmus tanításának, amely a megnyomorított parasztoknak arról fecsegett, hogy ők milyen boldogok, s kirablóik élete milyen keserves.

Rousseau, mint Engels az Anti-Dühring-ben klasszikusan elemzi, a fejlődés antagonisztikus ellentmondásait látta meg. Az ősi boldogság rajza nem idill nála, hanem forradalmi tanítás.

Csokonai az „aranykorról“ elsősorban Rousseau alapján ír:

*„Az engém, a tiéd mennyi lármát szüle,
Miolta a miénk nevezet elüle.
Hajdan a termő föld, míg a birtokká nem vált.
Per és láрма nélkül annyi embert táplált,
S többet; mert még akkor a Had és Veszeltség
Mérgétől nem veszett annyi sok Nemzetség.
Nem volt még koldússa akkor a Törvénynék,
Nem született senki gazdagnak szegénynek...“*

(Az estve.)

De találkozott az aranykor gondolatával Tasso verseiben, Vergiliusban, s még sok írónál találhatott volna róla érdekes gondolatokat. Az emberiség ősi boldogságát sem Rousseau, sem Tasso, sem Vergilius nem maguk találták ki. Olyan gondolat ez, amely a rabszolgatársadalom kialakulásával minden földön, minden népnél megtermett, sokféle változatban.

A rajki jobbágyoknak sem kellett „Az emberek közti különbség“-et olvasni, hogy a „régí boldogság“-ot a kisajátítás előtti helyzet visszaállítását követeljék.

Az eszméknek nemcsak átvételével kell állandóan számolnunk az irodalom történetében, hanem hasonló társadalmi feltételek között való közvetlen kialakulásával is, s nemcsak a primitív költészetben, hanem a fejlett irodalomban is.

Az eszmék „ösнемzését“ mint lehetőséget mindig fel kell tennünk ott, ahol ez valószínűbb, mint a filológiai, írásos emlékekben kimutatható kapcsolat.

Az előbbi példákban is próbáltuk már megmutatni, hogy a közvetlen tapasztalásból eredő s készen kapott gondolatok milyen gazdagon fonódnak együvé egy költői műben. Az olvasmányok anyaga állandó kölcsönhatásban van az élettapasztalatokkal, a naponta észlelt társadalmi jelenségekkel.

Csokonai lángelméjét az mutatja, hogy nem tévedt el olvasmányainak rengetegében, hanem a valóságra vonatkoztatva bontotta ki belőlük a továbbvivő igazságot. Így vezették el kamaszkorának társadalmi tapasztalatai a reakciós rousseauizmustól Rousseau forradalmi dialektikus tanításáig.

4. „a Magyar! Hajnal hasad”

Csokonainak a jobbágykérdésre vonatkozó tapasztalatait rekonstruálva túlmentünk a Zöld codex eredeti versanyagán. Most vissza kell térnünk az 1790-es évhez, amikor első határozott politikai állásfoglalása megszületett. A II. József halálát követő nemesi ellenállás harcaiban önálló véleménye volt Csokonainak.

A Zöld codexnek két verse is tanúskodik erről: *a Magyar! Hajnal hasad* és *A pártütő*.

Annak a versnek, amelyet „Magyar! Hajnal hasad” címmel ismerünk, címe is, szövege is másképpen volt az eredeti kéziratban, mint a Diétai-Magyar Muzsa óta megjelent nyomtatott kiadásokban.

Címe eredetileg meg van toldva egy névelővel: *a Magyar! Hajnal hasad*. Ez arra utal, hogy válasznak készült egy akkor közismert versre: Darvas Ferenc: *Hazafiui intése*-ére. (Másképpen: Egy igaz hazafi intése hazafi társaihoz a jó reménység tengerre benyúló hegyéről. — Lásd: Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. 449—450. l.)

Darvas Ferenc helytartói tanácsos, tehát előkelő állami hivatalnok volt Budán. Tagja a budai szabadkőműves páholynak „Az első ártatlansághoz”. Laczkovics Jánossal, a magyar jakobinus mozgalom később kivégzett tagjával együtt. Kapcsolatban volt Ráday Gedeon közvetítésével Kazinczyval is. 1790-ben, amíg ki nem alakult az udvar új politikája, határozottan a köznemesi ellenzékkel tartott. Az országgyűlési tárgyalásokon szembeszállt a klérus néhány követelésével, s így nyilatkozott: „ha illy difficilis a klérus, annak veszedelmes lesz consequentiája”. Állítólag a Martinovics-pör gyanúsítottai közt is szerepelt, de ezt az újabban megjelent forráskiadvány: A magyar jakobinusok iratai (Budapest, 1952) nem erősíti meg.

Az udvari reakció megerősödésének teljesen behódol, 1795-ben már buzgón denuncial (lásd i. m. III. 165—166. l.). A magyar jakobinusok póre idején kitüntetés is kap.

Későbbi sötét szereplése nem változtat azon a tényen, hogy 1790-ben a köznemesi ellenzékkel együttérző szabadkőműves volt. II. Lipót 1791-ben még a magyar közélet veszedelmes emberei közt említi, ezzel a megjegyzéssel: „de suffisant talent, mais le goût des précédants” (Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—1795. Budapest, 1926. 442. l.).

Hazafiui intése-e minden akkori folyóiratban megjelent 1790 elején, az országgyűlés összehívása előtt. Tehát fontos programvers volt az országgyűlésre. Külön röpiraton is terjesztették. Kazinczy az Orpheus 1790. májusi számában közölte.

Hazafiui intése

Magyar! hajnal hasad, de meg nem virradt még

Hát este ki tudja milyen leszen az ég?

Sok napnak vig vólt már reggele s fel-költe,

Nyugtáig azonban sok keserűt tölte.

Örülj, de okosan; ne hirtelenkedjél:

Sok vagyon még hátra! Azon törekedjél

Hogy több sebed is mind bé-gyógyuljanak

Ugy hogy soha többé ki ne ujjuljanak.

Igaz, hogy kezekben van már az a nagy kints

Melly nélkül úgy látszik állandóságod nints:
 Igaz az is, szépek a tett ajánlások,
 De mi könnyen férnek azokhoz rontások.
 'S bár most sokat nyerj is, ha nem léssz állandó,
 'S az idők' sorsával bátran truttzolandó,
 Mit nyersz, szegény, hanem újabb keserveket,
 Multtagnál nehezebben emésztendőeket?

Ha jobb lábra téssz Nemest és Parasztot,
 Kire sokféle más sok bajt 's terht árasztott,
 Ha rendbe téssz Királyt, Grófot, Bárót, Papot,
 Le-mentével akkor ditsérhedd a' Napot. —
 Ország Gyűlésének kell hát előbb lenni,
 'S abban mind ezeket lábra jobbra venni,
 Melly úgy lessz, 's Mennyből is úgy jó segedelem,
 Ha sokfelé nem von a' sziv 's az értelem.
 Ha koronás Fődet mint illik tiszteled,
 'S magyar véreidet eggy formán öleled.

Darvas verse nemzeti törekvések megvalósulását várja az országgyűléstől, s a király megkoronázásától. (Az utolsó sor egyik változatban így hangzott: Ugy tehesd Leopold fejére koronád." Lásd: Marczali: Az 1790—91. országgyűlés, II. kötet, 4—5. l.)

Erdekegyesítésre, az ellentétek arányos kiegyenlítésére hívja fel az országgyűlésre készülő nemeseket, hogy érvényesíteni tudják követeléseiket.

Csokonai verse visszhangja a Darvasénak. Eredeti szövege ez volt:

a' Magyar Hajnal hasad

Vigadj magyar haza..... tömött [a kéziratból kivakarva, helyén
 a meg ne tagadd szavak]

Javaidtól azt a való(d)i örömt
 A mellyért vig hanggal echózik a Mátra
 Az egész Hazábann harsogó Vivátra
 Már lehasadoztak a hajdani gyásznak
 Komor fedelére vont fekete vásznak
 Mellyeket a' fényes világosság előtt
 Az el múlt időknek mostohás keze szőt.
 Rongyos szőnyegének rongyainál fogva
 Egy nyájasabb hajnal virit mosolyogva
 Sugárait minden felé botságtattya
 Mellyel a meg rögzött homájt meg szagattya.
 Biztattya hazánkat ketsegtető képe
 Hogy már a Magyarnak Napja is kilépe
 's rövid időnn fel hág egünk Dél pontyára
 's meg világosította földünket sugára.
 Kelly fel azért Magyar, álmodból serkeny fel
 Már ortzáidra süt e nyájas égi jel
 Kelly fel 's Ásiai Musákkal köszöntsed
 Elibe Háláló indulatid öntséd
 Örvendj hogy el múltván a hosszú éjjtzaka

*Meg nyílt a' nap kelet bársonyos ablaka
Ezokból egy kövér reménység táplálhat
Hogy még napod fényes Delére találhat
Lessz még a' Magyarnak olyan ditső neve
A millyen volt a' Mars mezején eleve
s' Még azok is Laurust fűznek Hérósinkra
Kik most finyás orral néznek Magyarinkra.
Idvez légy szép Hajnal ragyogtasd fákjádát
Vig egünkön mutasd mosojgó ortzádat
Jer! imé Ninfái(!) már a vig Dunának
Elődbe koszorus fővel indulának.*

Igy írta meg 1790-ben. A *Hazaifui intés*-hez fűzi gondolatait, nem vitázik vele, hanem kiegészíti, más vonatkozásait mutatja meg. Derűlátása egyértelműbb. Darvas verse a biztatás mellett „újabb keservek“ lehetőségével is ijeszt.

Csokonai versének első szakasza kibontja a hajnalhasadás metaforáját széles szimbolikus képpé. „Magyar! Hajnal hasad“ — már ez magában is felvilágosult, szabadkőműves jelszó. Csokonai kifejtésében még világosabban az. Aki „fekete vásznak“ „rongyos szőnyegeiről“, a „megrögzött homály szétszaggatásáról“ beszél, az Voltaire, Rousseau, Helvetius tanítványa.

Hogy mennyire közkeletű volt akkor a francia felvilágosodás magyar híveinél a hajnal képeinek ez a sora, annak bemutatására olyan szöveget idézünk, amelyet Csokonai bizonyosan nem ismert: Kazinczy 1790. március 25-i levelét Aranka Györgyhez.

„Nagy még a setétség, kedves Barátom! és nekem úgy látszik, hogy mivel némelly helyeken napok támadnak, a' barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, míg egünket estvéli homály fogta vala bé. Én megmakatsítottam magamat ki-tsikarni a Superstitio kezéből a' véres tört, és irtóztató képéről le-kapni az áll-ortzát. Voltaire, Rousseau, Helvetius a' Sansouciba lakott Philosophus, 's a' Kőművesség úgy adnak paist balomba, jobbamba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették fel az Istenek az Andromeda meg-szabadítására.“

Közkeletű gondolatokat ismételt tehát Csokonai itt is, de nem akármilyeneket. A teológus morálnak, iskolai bölcseségnek nincs már nyoma. A felvilágosodás képeinek sora még ilyen általános megfogalmazásban is azt jelenti, hogy Csokonai a nemzeti mozgalmakban lehetőséget lát a reakciós, klerikális erők leverésére.

A vers első része egyértelmű, könnyen magyarázható. A második felének már vannak talányosabb, fogósabb sorai:

*Lessz még a' Magyarnak olyan ditső neve
A millyen volt a Márs' mezején eleve
'S még azok is Laurust fűznek Herosinkra
Kik most finnyás orral néznek Magyarinkra.*

Mit keres a felvilágosodás képei közt, a hadi dicsőség emlegetése? Ezeknek a soroknak értelmezésénél nem elégedhetünk meg azzal a közkeletű szembeállítással, hogy a magyarok régen harcban vitézkedtek, most pedig a művelődésben kell jeleskedniök.

Kíséréljük meg konkrétebb kapcsolatba hozni ezeket a sorokat az előző évek eseményeivel. A *Belgrádra* és a *Laudon* című versek mutatják, hogy

mennyire érdeklődött Csokonai az utolsó török háborúk eseményei iránt. A háború vezetésének egyik fordulata országszerte nagy figyelmet keltett: Hadik András leváltása a fővezérségről, s helyére Laudon kinevezése. Farádi Vörös Ignác visszaemlékezéseiben (kiadta Madzsar Imre, Budapest, 1927, 97. lap) így ír erről:

„Gróff Hadik meg vizsgálván a tartománt, két hidakat az hegyek között tsináltatott, ezek által nagyobb számú katonaságnak össze huzását eszközölte. Hadik hírére halván a török s látván a két hidak által szerzett közülést, nyakra főre ki ment a mi tartományunkból. Ez után Belgrád bé vétele eránt groff Hadik bé küldötte a felségnek planumát és kérte eő felségét, engedné meg ősz fejét király s haza hívségiért Belgrád kapuihoz vinni s életét feláldozni. Nagy embernek, de kivált anyi nemzetek között, amennyi féle akkoron a mi armadánknál találkozott, magyarnak még több irigye és ellensége találkozik, mint más nemzetnek, tehát Hadik magyar vezér ellen is nagy volt az irigység. Amint feő emberektől hallottam, azt sugták a fölységnek, hogy bé küldött planum szerént groff Hadik bizonyosan el veszi Belgrádot az ellenségtől és ezen győzelem által az armadánál nagy tekéntetet, a katonaságnak nagy szeretetét és bizodalmát meg nyeri, félős, ne hogy az armada kezében lévén, ezen zűrzavaros időkben, a midőn Magyar ország az el vesztett szabadságát ohajtya, még a magyar koronát fejére tegye. Mert ippen Joseff császár a török háboru előtt kezdette az új systemát, nemesek conscriptioját, minden nemes házoknak is numerizállását, még háboru alatt is a nemes birtokokat mérette, háboru előtt a magyar koronát Pozsonybul Bétsbe vitette és ezzel magát meg nem koronáztatta, a vármegyék gyűléseit el rontotta, a deák és magyar nyelv helett németet bé hozza és a fell írásokat vagy repraesentatiokat németh nyelven kényszerítették tenni. Az ilyen környű állásokban könnyű volt groff Hadik igaz hívségét kétségben hozni...”

A továbbiakban leírja Vörös Ignác, hogy Laudont nevezték ki. Hadikot mélyen megbántotta a mellőztetés, súlyos betegségbe is esett utána.

A kortárs visszaemlékezése nemcsak a török háborúk feszült politikai légkörét szemlélteti, hanem a Hadik leváltásával kapcsolatos mendemondákat, kombinációkat is. Az ügy akkori jelentőségét mutatja, hogy még a félhivatalosnak számító *Hadik és más nevezetes történetek* is határozottan fájlalja Hadik leváltását.

Ez az esemény lehetett Csokonai versének történelmi előzménye. Az első rész általános képeihez viszonyítva a második rész lényegesen konkrétabb, s ebben is feltűnő ez a sorpár: „S még azok is Laurust fűznek Herosinkra, kik most finnyás orral néznek Magyarinkra.” Erre a „finnyás orral való nézésre” nem igen lehet általános, az akkori beszédtemáktól, politizálástól elvonatkoztatott magyarázatot keresni.

1790-ben, és éppen Debrecenben, a nemzet mozgalmak egyik tűzfészkeben különös jelentősége van a Hadik-ügyre való célzásnak. A tiszai kerületek nemessége nemcsak a gyűlések vitáiban vitézkedett, hanem fegyveres előkészületeket is tett követeléseinek biztosítására. A fegyverkezés szinte a nemesi inszurrekció képét öltötte. A hajdú és jászkun lakosságot is belevonták azzal az ígérettel, hogy biztosítják nemesi jogaikat. A mozgalom nemesi jellege azonban élesen megnyilvánult abban, hogy az udvar felé parasztlázadás veszélyének megelőzésével indokolták.

Hogyan gondolkozott ezekről az eseményekről Csokonai?

Ne felejtjük el, hogy szinte gyerek még, éppen hogy kinőtt abból a korból, mikor az iskolai tételeket kevés kritikával ismételtette verseiben. Már

önállóbb, öntudatosabb, de a politikai kérdésekben kezdő, a vélemények, viták sűrjében most kezd tájékozódni.

Verse optimistább, mint Darvasé, nincs benne megfontoltság, egyeztetés, veszélyek emlegetése. Felvilágosult mondanivalója gazdagabb, élesebb, mint a *Hazafiúi intés*-é. Neki is azok a világirodalmi mesterei, mint a Kazinczy körül csoportosuló íróknak, velük közös forrásból származnak a „hajnalhasadás” képei.

De ugyanakkor ebben a hajnalhasadásban jobban meglátja a nemzeti törekvések győzelmének lehetőségét. Darvas verse az uralkodóház és a nemzet viszonyának ügyében megbékélést hirdet.

Csokonai erről a kérdésről nem vitázik ugyan, de a nemzeti sérelem említésével mégis kifejezi közvetve azt a reményét, hogy a kibontakozás a felvilágosodás-polgári haladás és a nemzeti törekvések győzelmé lehet *egyszerre*.

1790-ben ez még reális reménység, a haladó értelmiség politikai elve. Csak a következő években derült ki, hogy nem több, mint szép illuzió.

Honnan vette Csokonai ezeket az értesüléseket? Egyetlen körbe volt bejárása, ahol az ország dolgáról hasonló módon tárgyalhattak: Wespriemi István, orvos családjához. Wespriemi többször igénybevette orvosi munkájában Csokonai József sebészi segítségét, barátjának fogadta, s orvostörténeti könyvének egy példányát dedikálta is neki. (A kötet a Széchényi Könyvtárban van. Dörnyei Sándor közlése.) A kapcsolat Csokonai apjának halála után sem szakad meg a Wespriemi-családdal. Mihály itt ismerkedett meg első poéta-mesterével, Földi Jánossal. Földi 1789-ben jegyezte el Wespriemi Juliskát. Csokonai versében Földinek, Kazinczy barátjának nézetei szólalhatnak meg. Lehet, hogy ő mutatta meg az Orpheus számait, s a többi folyóiratot is.

A *Magyar! Hajnal hasad* volt első politikai költeménye (a török legyőzésén örvendő két versétől eltekintve), amely aktuális eseményekhez fűződik. Véleményünk szerint mellé kell tennünk, valamivel későbbi időpontra, a *Pártütő*-t.

Ez a vers a nemesi politika hangját szólaltatja meg, mikor elítéli a Horia-parasztfelkelést, de kegyelettel emlegeti a nemzeti függetlenség vértanúit:

„Voltak sok párt ütők, találunk sok Hórát
Ki Hazája ellen vezette Táborát
De soknak e nevet tsupánn azért atták,
Mert különbenn őket meg nem gyilkolhatták.”

Általánosságokat mond a vers, elég határozatlanul, de mégis világosan véd és vádol:

Ki Párt Ütő ki nem itéllye a' Haza,
Mellyet vagy meg ronta, vagy (me)g oltalmazta
Néha azt nevezik gyilkos pártütőnek,
Kit kedves Hazája tart védelmező(ne)k
Némellykor, kik titkonn a' Hazát kontzójják.
Haza Árulással a' hivet vádolják.

1790-ben országszerte nagy volt a felháborodás a köznemesség és főnemesség körében is az udvari tisztviselők ellen. Ez a hangulat csak fokozódott, mikor az országgyűlési ellenzék leszerelésére nagyszabású felségárulási pör

előkészületeit tették meg. Az elkészített vádiratban kitöltetlenül hagyták a vádlottak nevét, drasztikusan figyelmeztetve az ellenzéki politikusokat, hogy vigyázzanak a fejükre. Ez volt az „erős kéz“ alkalmazásának első jele, s eredményében is előkészítője lett a hamarosan kialakuló új helyzetnek: az udvar és a nemesség összefogásának a forradalom veszélye ellen.

Csokonai verse pártütőről beszél, akit a „haza“ igaz embernek tart. A vád koholói viszont ellenségei a hazának. A hasonlóság eléggé szembevetendő.

E két költemény tehát azt mutatja, hogy Csokonai 1790-ben a nemzeti mozgalmakkal rokonszenvezett — de a felvilágosodás világnézete alapján. Tehát Földivel, Kazinczyval értett egyet, az ő hatásuk alatt állt. Az első versben töretlen lelkesedéssel, a másodikban támadva és védve szolgálja a felvilágosult nemzeti haladás ügyét.

De megáll-e ez a magyarázat, ha a 90-es évek elejének többi fontos művére is gondolunk? A *bagoly és kócsag* gyilkosan kicsúfolja a tőkfejük mellé kócsagtollat tűző, handabandázó nemeseket. A *Békaegérharc* paródiálja az 1790-es országgyűlést, ahol „a sok mendemondának egy szálnyi haszna sem lett“. S ezeket követte a *Tempefői*, a parlagi nemesség legfejlettebb szatírája.

Talán jobban megértjük Csokonai véleményének ezt a változását, ha Tempefőinek erre a keserű felkiáltására gondolunk:

„Megvallom, szégyenlem nemzetemet, aki oly mélyen hortyog a megrögzött parasztság álmában, hogy akkor sem nyitja fel szemeit belőle, mikor az idegenek által körüle lobbantott fény eleven színekkel kinyilatkoztatja a szégyennek és dicsőségnek határait. Ha olykor a bárdolatlanság meghasogatott szőnyegén kikukucskál is a nemesebb politurára, önnön maga vét kettős fedelet pislogó szemeinek lomha héjára.“

A mondanivaló ellenkezője az 1790-es versnek (a Magyar! Hajnal hasad), de a kifejezések ugyanazok. Ott a nemzeti dicsőség, itt a nemzeti szégyen. Ott a megrögzött vak homály, itt a megrögzött parasztság (bárdolatlanság). „Meghasogatott szőnyegek“ itt is, mint ott.

Az 1790-es illúzió szétfoszlása után 1793-ra megérlelődött a nemesi politika felvilágosult plebejus kritikája. Ennek a kritikának egyes motívumai már 1791 körül, A *bagoly és a kócsag* beszélgetésében és a *Békaegérharc*-ban feltűnnek.

A *bagoly és a kócsag* a külsőségekkel tüntető hazafiaskodást gúnyolja, de még azzal a reménykedéssel zárul: „reményilem boldogabb idöket támaszt az új király, és a leülepedett hazafiuság.“

A *Békaegérharc* az 1790-es országgyűlés gyarló eredményeit bírálja néhány frappáns célzásával.

A *Tempefői* már leszámol az egész 1790-es reménységgel. Ugyanez a kiábrándulás szól a *Magyar! Hajnal hasad* átdolgozásából.

Az 1790-es verset megtoldotta hat sorral, mikor a Zöld codex verseit kiválogatta. A kéziratban a friss fogalmazást olvashatjuk, eredeti javításokkal. (A kihúzott szöveget zárójelbe tettük.)

Ezt minap egy Magyar Jambor énekelte
's [Benn] Ebben a' 20dik Századot képzelte.
Ne is félj, óh Magyar! [Haza] talán akkorára
[Talán már jobb] Boldogabb nap jön fel [Eged] reád valahára
'S [a'] ki [most] mérget jorral Hazádnak ellene
Megveri a' Magyar Seregek istene.

Csokonai műveinek 1795-ös sajátkezű lajstromában a vers címe mellett ezt a műfaj-megjelölést olvashatjuk: *szatira*. Darvas Ferenc *Hazafiúi intésének szatírája*? Nem: a saját 1790-es lelkesedéséé. Így számol le a jakobinus pör idején a haladás közeli diadalának s a köznemesség fejlődésének 1790-es reménységével, és ebben a fogalmazásban hagyja versét örökölni ránk, az „emberi század” magyarjaira.

5. Konstancinápoly

Csokonai világnézetének és művészetének tüneményes kibontakozásáról talán a *Konstancinápoly* című vers keletkezése tanúskodik legszebben. Ez a vers első formájában az iskolás versek legiskolásabbika — de a benne lap-pangó halvány gondolat elég volt Csokonai zsenijének, hogy a sötétség elleni harc pátoszának legmagasabb fokára fejlessze.

Az első változat: *Egy város leírása*. Gyerekes sorpárok, több-kevesebb összefüggéssel. Pl.

„Bé nientem a' várba, a' hol megütköztem,
Mert sok kintsek között majd el tévejedtem
Drága temjént visznek ennek oltárára(!)
[És] Sok ajándékokat emelnek számára
Úl az Achmet Zultán kevéj trónusábann,
Gyönyörködik szeme sok tizfraságábann
Lába aladt(!) hever tündöklő ezüstje
Mellyre sóhajt fel dult sok városok füstje
Sok Drágaságoknak e város hazája
Az egész világnak mert ez szója-szája
A Palotájára mesterség tizfráját
Té[*g*]kzolá a szépség rá a frizuráját.
Te nagy kevély Császár kinek bűnös karja
Őt ront pusztít 's vérrel a Földet takarja,
Kitől függ sokaknak mind élte s halála:
Boldog ki kedvébe helyet jól találta.”

Az iskolás közhely itt is feltűnik: a török szultán megrovása. Négyszáz-éves küzdelem után került sor az utolsó összecsapásra a törökkel, II. József alatt. Már régesrég nem a végvári vitézség nemzeti ügye volt a félhold elleni harc, hanem a birodalmi hadügy egyik mellékes feladata, amelyet elég dics-telenül oldott meg. Az iskolák mégis megpróbáltak nemzeti lelkesedést gyuj-tani tanítványaikban a bűnös császár szidalmazásával, s „vitéz seregeink” magasztalásával. (Tehát a *Belgrád*-ra és a *Laudon* is folytatása ebből a szem-pontból az *Egy város leírásának*.)

A mohamedán vallás csak mellékes motívum itt a török hódítás mellett:

Drága temjént visznek ennek oltárára,
Sok ajándékokat emelnek számára.

A második kidolgozás: A *Konstancinápoly* címen ma ismert vers első fele.

A török-magyar ellentét ebből nyomtalanul eltűnik. A város leírása kibővül egy csiklandós háremjelenettel. A mohamedán kultusz jellemzése pedig

a babona elleni támadássá erősödik. Csokonai ezeket a részeket később átszerkesztette, mikor hozzájuk illesztette a vers második részét. Eredeti sorrendben így következtek:

*A roppant Templomok úgy láttzik kérkednek
Nevével a' benne lakó Muhamednek
a' Mellyekbe sok szent bögéseket halla
Az ezekben igen gyönyörködő Alla
Örül, hogy [nag](!) nevét a' felhőkre hál[n]ya
Talpig zöld sejembe fénylő Muzolmánnya
S könyörülvén hozzá esdeklő táborán
Szentebb lesz az ilyet ígérő Alkorán
Oh eszére óh melly sűrű felhőt vona
A szentség színével bé mázolt babona
Ti is itt állatok kő szálnyi Metsetek
Mellyek a' fellegek közzé rejtettetek
Hegyes tetőtők[nek] aranyozott holdja
Fénnyével az égi holdak számát toldja."*

Ezek a sorok közvetlenül a tízsoros bevezető után következtek, megelőzve a háremjelenetet. A toldalék megírásával egyidejűleg Csokonai úgy csoportosította a sorokat, hogy a legélesebben babona-ellenes két sor kerüljön a végére, s ehhez csatolhassa a vers antiklerikális kifejezését:

*Oh (eszére) e népre, oh melly sűrű felhőt vona
A szentség színével bémázolt babona.*

A felvilágosodás irodalmának orientálistusa kezdettől fogva a feudalizmus kritikájának szellemes formája volt. De a debreceni kollégium diákjaihoz ez is — akárcsak Rousseau tanítása — csak elernyed, veszélytelen hullámvérésekben jutott el. Konstancinápolyról, háremről írni irodalmi divat lett. Történelmileg érthető, hogy a magyar diákok versgyakorlataiba az elhalványult eredeti tartalom helyére a török-magyar ellentét tolakodott be, de az is elvesztette multbeli erejét.

A második változat ~~hangos~~ háremje diákos, de nem iskolás pajzánkódás. A kollégiumi tanárok ezt jobban zokon vették volna Csokonaitól, ha szemük elé kerül, mint a törökök babonáinak bírálását. A pogány kultuszok lenézése végre is kegyes keresztényi kötelesség volt az ő szemükben.

Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy Csokonai már diákkorában sem a keresztény vallás magasabbrendűségének bizonyítására írta:

*A roppant Templomok úgy láttzik kérkednek
Nevével a' benne lakó Mohamednek!
a' Mellyekbe sok szent bögéseket halla
Az ezekbenn igen gyönyörködő Alla.*

(Csak mellékesen említjük: kollégiumi pörében kérdőre vonták, hogy miért nem jár templomba. Azt felelte, hogy nem bírja a hangos éneklést hallgatni.)

Bizonyos, hogy a vers vallásellenes tartalmát s a török-keresztény párhuzam szatirikus élet a későbbi befejezés ~~hatásmatlan~~ megerősítette. De ennek

világos alapjai már megvoltak az eredeti versben. A Zöld codexben kihagyandónak jelezte az *Egy város leírását*. Nyugodtan meglehetett, mert olvasmányai ráébredtették az orientalizmus divatjának eredeti tartalmára.

A Konstancinápoly toldalékában is Rousseau tanulságai törnek fel:

*Mig az emberi Nem hajdan a' Természet
Együgyű keblében nyugva heverészett,
Nem emelked még fel kiáltásod szavát,
Hogy keresd a[zz] vak Éjjel] fiainak Javát.*

Láttuk már, hogy Rousseauból a nép, a magyar jobbágyság sorsának helyes szemléletét tanulta. Az *estve* befejezése a földesúri önkény jelenségeit sűrítő vádpontokba, a Konstancinápolyé a papi népbutításét:

*Azolta adja ki a kenyerért Házából,
Kikapván éhel holt kútsinnye szájából
A szent Névre vágyó [Anyja] balgatag anyja is,
Hogy tudjon mit fenni a'] rágni Dervised fogas.*

A népet kell kiragadni a klérus karmai közül. Ezt a feladatot sajátmaga elé így szabja ki gyönyörű kis versében:

*Nézd el, a hangos jiloméla, nénje
A tavasz hogy jött, kiderüle fénye.
Fészkel és kedves fiait segíti
Majd kirepíti:
A hazánk buzgó fia így cselekszik,
Durva vaksággal hevesen veszekszik,
Mert okos így lesz valahára és ép
A nyomorult nép.*

Az idegen elnyomást együtt emlegeti a Konstancinápoly a fanatizmussal, mindjárt a toldalék első soraiban:

*Denevér babona! Bagoly vakbuzgóság!
Meddig lesz [kezedben] körmöd közt a Mindenhatóság?
Mig állsz a Királyok koronáján, kintsén,
A Vitézek Kardján 's a' Népek bilintsén?*

Szintézise ez a vers az összes problémáknak, amelyek megérlelődtek a kisdíákban nagy költővé emelkedő Csokonaiban. Csak pár szóval vázoljuk, hogyan fejlődött idáig antiklerikalizmusa. A Kollégiumban volt alkalma megútni a teológia szövevényes tanait, kérelmet adott be tanárainak, hogy mentse fel a hittudomány hallgatásától. Felismerte az 1790 után erőre kapó klerikalizmus veszedelmét, s a reakciós politikával való összefonódását. (Lásd erről írt levelét Harsányi—Gulyás II. 620. l.) Olvasmányaiiban eljutott az atheizmus megbecsüléséig. (Természeti morál. Összes művei. Franklin-kiadás, 1125. l.)

A Konstancinápoly nemcsak a leggazdagabb tartalmú, hanem a legoptimistább vers is a Zöld codex toldalékaival beteljesedő első korszakában. A *Magyar! Hajnal hasad* szatirikusan vetíti át a jobb világ képét a huszadik

századba. Az *estve* keserű gúnnnyal emlegeti az éltető levegőt, amely egyedüli szabad jószág maradt az árendába adott világban. A Konstancczinápoly befejezése késői boldog korról beszél ugyan, de a sötétség vereségének biztos reményével:

Ádott Emberi Természet! jémd fel köztünk örök szódat/
 [gyúítsd] [köztök] [Szent fényed]
 emeld fel [köztök] örök beszédidet.
 'S mindenek hallgat[ják]ni fogják Törvényedet.
 E' kézzel fogható setétség eltűnik,
 Az Élnek Madara húholni megszűnik:
 Egyg jóltevő Világ a' Menyből ki derül,
 S a' sok ki gondolt Meny mind homyályba merül.
 A ki [talán] máris abból fakadtt indulatok
 [T] Nyelvemre harsogóbb hangokat ontsatok.
 Emelkedj fel Lelkem! — előre képzelem
 Mint kiált felszóval egyget az Értelem
 S azonnal a' [setét kárpitok] [ködök] ropognak,
 A[z] [avúlt] Szivről az amit Kérgék lepattognak
 A' [Term.] Szeretet Lelke a' földet bé teli
 'S [Az] Ember az ember [társt] ismét megöleli
 [Oh akkor] Tárházát az ádott emberiség nyitja,
 Édes fiainak sebeit gyógyítja.
 [Kedves lakhelyekké válnak a barlangok]
 2. Boldogító értzé válnak a harangok,
 1. Eloszolnak a szent s a' panaszos hangok.
 [Ezer sz] Azzal sok száz embertárson [azzal] segitenek
 A' mi[t]nn most egyg cifra Tornyot épitenek.
 [Jövel siess] Jövel oh boldog kor! [Jövel] Siess késő Század.
 Én ugyan lelketlen por leszek már akkor.
 De [vigan] jöttödre vigann zengem énekemet,
 Vajha [meg] említnél te tsak egyszer engemet.
 [Bár e' Bagoly világ]
 Ugy e' Bagoly Világ ám rémit[het]ne tőle,
 Nemes útálással halnék ki betőle.

IV. A „GYARLÓ VERSELÉS“

Hátra van még a Zöld codex művészi eszközeinek vizsgálata. Ezzel újra próbát kell tennünk: vajjon elég egyöntetű-e a verselés ahhoz, hogy az eredeti változatokat legkésőbb 1791-ig datálhassuk. Ugyanakkor azt is meg kell néznünk, hogy az egyöntetűsége belül hol vannak a fejlődés továbbmutató jelei. Erre az eddigiek során is tettünk megjegyzést egy-egy szemelvénynél, de itt lesz mód arra, hogy gazdagabb szemléltető és bizonyító anyagot használjunk.

Nagy vigyázattal kell Csokonai verseiben gyarlóságokat keresnünk, még kisdiákkorában is. Hátha éppen különleges nyelvi, kifejezési sajáttság az, amit — hiányos stilisztikai ismereteinkre hallgatva — hibának vélünk.

Intő példa erre Elek István tanulmánya *Csokonai versművészetéről*. Ez az egyébként lelkiismeretes részlettanulmány azzal tette magát nevezet-

lessé a Csokonai-irodalomban, hogy a nyelvi jellegzetességeket minduntalan verselési gyarlóságnak bélyegzi. Kényszerű inverziót vél ezekben a sorokban:

*Akárki mit felőlem mond
Mind szél után bocsátom*

*Elfordul, ha megyek felé,
Feláll, mihelyt ülők mellé.*

holott mindkét helyen a népi előbeszéd szabályos szórendjét használja a költő. Rímkényszernek mondja az *Eszterdó négy szakasza* zárórímét:

*Ősz ül setét orcámba, és
Sok buja fellegével
Özönnyi könnyzáporral és. (— esik)*

pedig itt tájnyelvi igealak merész alkalmazásáról van szó.

„A hangmagasság elemi törvényének“ megsértéséért rója meg ezt a rímet:

*Meredek kősziklák bémohodzott szirtja,
Melynek vén tüskéit semmi kéz nem irtja,*

pedig feltűnhetett volna Eleknek, hogy a *szirt* szót Csokonai mindig mélyhangúnak tekinti. S ehhez éppen olyan nyelvtörténeti joga van, mint ahhoz, hogy a rá rímelő szó i-jét (irtja, birtok) mélyhangúnak vegye.

Óvakodni fogunk tehát, nehogy nyelvi, verselési sajátosságokat meg gondolatlanul hibának bélyegezzünk. De az sem kenyerünk, hogy a kezdő verselő minden sorát igazolni próbáljuk. A *fejlődés* a legfontosabb szempontunk a költői sajátságok vizsgálatánál, tehát elsősorban azt minősíthetjük gyarlóságnak, amit Csokonai később kijavított, elhagyott, megtagadott, vagy egyenesen kicsűfolt.

1. A mitológia

Fejlődésének három fontos problémája van.

① Természetmegfigyelése, jellemzése, s költői megszemélyesítései mind a *mitológia* burkából fejlődtek ki.

② Nyelvi kifejezési módjának gazdagsága kezdeti fokon még a fogalmazással való küszködés nyomait mutatja.

③ Rímelését, ritmusát, szerkesztésmódját a verselési kényszerűségből fejlesztette fölényes verstehnikává.

Ahol a római költészet a tökéletes példa, mint a Kollégiumi verstanításban, ott a mitologizálás elengedhetetlen tartozéka a versírásnak. A kis hajdúivadékok együgyű, természetes gondolkodásmódját beleszorították itt a mitológia kalodájába, hogy a szélről Eolus, a mennydörgésről Zeus, a napsütésről Phoebus jusson eszükbe.

A kollégiumi latinizálásnak ezt a valóságtól eltérítő mesterkéeltségre vivő nyomorúságát Csokonai is synlette, de idejekorán szembefordult vele. Debrecentről, a Múzsák lakóhelyéről utálattal emlékezik meg 1791-ben, Horváth Ádámhoz írt versében: „hol tudományok atyja Fiait deák hinárral zavart

vizből itatja.“ *A magyar nyelv feléledése* című tanulmányában kifejti, hogy idegen nyelven nem lehet tudományos gondolkodásra nevelni.

Bár a mitológiával jókor szembelyezkedett, verseibe mégis mindvégig belekeverednek mitológiai elemek. De nagy a különbség az alkalmazásukban. A komikus eposz ironikus istenvilága egészen más tőről fakad, mint a versgyakorlatok naiv mitologizálása. Éppen abban láthatjuk a fejlődést, hogy fölébeemelkedett a mitologizálásnak, s elmegyőtrő tradícióból tudatosan használt költői eszközzé tette.

Az istenségek formális, oda nem illő alkalmazására egy fiatalabb kortársának, Szoboszlai Papp Istvánnak 1796-os versgyakorlatos füzetéből idézünk. (Debreceni Kollégium Könyvtára R. 258. 10. sz. kéziratoss kötet.)

*Vásár van már ma, zeng már a piatzi láрма
Dob, Dada, Nána, Dorog ros hozatásba forog.
Ez napi vásárban most senkisémet hagyhat a sárban
Sátor deszka fala porba keverve vala.
Porhoz az is járult, hogy Eolus szüntelenül fuji
Phoebus adott eleget jól ki derült meleget.*

Ezek a leoninusok jól példázzák a valóság képeinek összekeveredését a mitológia „deák hinárjával“. Hasonló elegyedés Csokonai kezdő verseiben is van, de ott már az ellentét túlzott kiélezése tudatos paródiát sejtet:

*Neptun is haszonnal halássza tavait,
Triptolemus bőven rakja asztagait.
Dudolgtatván fogja paraszt esztekéjét,
Hol csára, hol hajszra mozdítja szökéjét.*

Idilli szemlélet és anakronisztikus mitológia gyengíti a verset, de a részletekben már kiütközik a reális megfigyelés. Jókorra lépést kellett tennie, hogy a parasztság valóságos problémáit mitológia nélkül ábrázolni tudja:

*Barmaim, jaj be soványok,
Elfogyott a takarmányok,
Már sem széna, sem mező,
Ezer az ember szükségé,
Nincs uj, elfogyott a régi,
Majd kihuz az éhező.
(Az esztendő négy szakasza.)*

Az idézett rész két első sora — tudatosan vagy öntudatlanul — népdal parafrázis:

*András nap után az idő,
Sűrven tornyodzik a felhő
Rimánkodnak a bárányok,
Elfogyott a takarmányok.*

Tehát az élményanyag átvett formákkal és átvett gondolatokkal keverve alakul verssé először. A költő leveti magáról ezeket a cafrangokat, eljut a lírai realizmusig, s ehhez a népköltészet is segíti (mint a jó költészet egyik formája).

Kovács József azt tanította: ha Vergilius a szelet Eoulusnak tulajdonítja, ez megszemélyesítés. Az ókori költészet nagy alkotásaiban meg is volt valamilyen formában a mitológiának a természettel, s az emberi tulajdonságokkal való kapcsolata. De ez a versgyakorlatokban már csak úgy tükröződik, hogy a *szelet fujt* kifejezés helyébe az kerül: *Eolus fujt*. Ez pedig semmivel sem magasabb foka a megszemélyesítésnek, mint az eredeti magyar kifejezés, csak mesterkélebb. Különösen akkor, ha a poros debreceni nagyvásár sátorai közt fuj Eolus.

De aki figyelmesebb poéta volt, s nem elégedett meg az egyszerű név-helyettesítéssel, az tanulhatott megszemélyesítést a Vergiliusi verselésből is.

*A nyílás ideje a míg el nem haladt,
Kucorog a róza zöld boríték alatt,
Majd osztán levelit széljelebb taszítja,
Gyenge bimbócskáit részekre hasítja,
S pirosló ujjait onnan kimutatja,
Mellyet a kíváncsi szemet csalogatja.
Végtere kinyilván egészen kebele,
Kereken egymásra tekerül levele.*

(A róza.)

Ez is Kovács József oktatása: „Szoktassák a Tanítók tanítványait Poétai gondolkodás módjához, vagy minden dolgoknak helyes ítélletével való personificatiójokhoz.“ De több ennél. Ehhez a vershez botanikai lecke és elmerült szemlélődés is kellett. Csokonai jól megnézte, megjegyezte, hogyan változik napról-napra a fakadó rózsabimbó. Kovács József is örülhetett a „helyes ítélletével való“ megszemélyesítésnek (ha ugyan ő tanította még, mikor ezt a verset írta).

Domby szépen írja le, hogy mennyire ki volt fejlődve Csokonaiiban az „Észrevétel talentoma“: „Semmi a szeme eleibe nem akadt, a' mit az ő figyelmeztése meg nem ragadott volna. Az előtte levő tárgynak semmi része, portzikája nem maradt, a' mit külön-külön vévén meg nem rázogatótt, meg nem rostálgatótt volna, 's néha egy olyan kitsinységen, melyet más meg sem látott, felakadván, sokáig mélézván, egész Anecdótum 's Román lett belőle. Illyen észrevételekből kerekedett az egész Dorottya; Innen volt az is, hogy ő a Fűvész Tudománybann, Természeti Históriábann, 's Mathematicában felettébb gyönyörködött...“

Az „észrevétel talentoma“ már kisdíák korában megmutatkozott nála, s ellensúlyozta, gyengítette a formális költészettan hatását.

A természet megfigyelése és a formális verselés más módon is küzd korai verseiben. A mitológiával együtt becsúsznak a debreceni eredetű képek közé a római istenek eredeti lakóhelyének erdős-hegyes-tengerparti tájképei.

Egy kies kert leírásának egyik sorpárja:

*A termő gyümölcs fák majd hogy egymást érik,
Egyről gyümölcsöket vékával is mérik.*

Ez a debreceni „kertek“, a Vénkert, Sestakert, Tócoskert gyümölcsszüreteinek emléke. De pár sorral lejjebb már:

*Egy magos kő szikla a' habok mérgittől
Őrzi e kies hejt(1) észak hidegétől.*

A debreceni kertben a köszikla éppen olyan anakronizmus, mint a mecsetben a harang, de az egyik gyermekes naívság, a másik furfangos gúnyolódás.

A keverék-tájképek valószínűleg a legkorábbi verscsoporthoz tartoztak a Zöld codexben. Innen nemcsak a valóságos magyar tájakhoz vezet út, hanem tisztán költött képekhez is. Akárcsak a 19. század eleji magyar festők, ő is rajzol fantasztikus tájakat: viharos tengert, olasz hegyvidéket, földrengést. Ezekben a fantáziaképekben már modernizált mitológiát alkalmaz, a nyugati szentimentális költészet mintájára, s ezzel előkészítője lesz a magyar romantika kifejezésmódjának. A Zöld codexbeli *Földindulás* Vörösmarty *Előszó*-jának felejthetetlen képeire emlékeztet, de Gyöngyösi allegóriáira is:

*A Halál a' füstnek 's pornak közepében
Kevéllyen kovájog véres szekerekben:
's Fel útvén zászlóját egy barna jellegre
Nyilát sűrűn hánya e szegény seregre.*

Ez is mitológikus megszemélyesítés, ha nincs is benne istennév. Éppen az olimpuszi statisztériától megszabadulva fejlesztheti a mitológiát jellem-ábrázolásig. Ez a *halál* élő alak, bár jellemvonásai nem valóságos emberi tulajdonságok, hanem a halál-mitológia elemeinek variálásai. A halál kevély, diadalmas és kikacagja áldozatait — ez még mindig csak konstruált jellemzés.

Emlékszünk, hogy Kovács József úgy magyarázta a költői jellemzés geneziséét, hogy a költő előre megszabja hősének absztrakt jellemvonásait: „Eneásnak caractere a' nagy kegyesség, és bölcs vitézség.”

A középkori mitológiának volt ez kedvelt ábrázolási módja képzőművészetben, irodalomban egyaránt. A bűnök és erények allegorikus képei, a haláltánc-énekek szereplőinek jellemzése mutatják az ókori mitológiától a 18. század-végi iskoladramák primitív jellemzéséig egyfolytában élő tradíciót.

Csokonai is itt kezdte, például az *Invidus*-sal:

*Görbe szemekkel jár az irigység, 's hánnya sebessen
Villámló szeme bámulván szikrádzik ugyan tsak,
Örtsáján(!) a' bú sok ezer rántzokba verődnek(!)
E viperát martzong, egyedül csak ez étel(e) ennek.
's így bé esedt szemmel mindent haragudva tekint ez.*

A már említett *Impedit ira animum*, s a *Zsugori uram* párhuzama azt mutatja, hogy az élmény, a gazdagok elleni gyűlölet már itt, az *Invidus*ban áttörte a mitológikus jellemzés burkát.

Tegyük ezek mellé Bessenyei *Irigy*-ét (Természet világa. Régi magyar könyvtár, 1898. 199. l.).

*Az irigység fel kél s nevetve melléd ül,
A pokolnak kinja könyvez ki szemébül.
Nyögödve beszél, mérgében mosolyog,
Rád nézne, de szeme tsak szélllyel tébojog.
Hideg verejték foly le sápadt ortcáján,
S Mérges epe bőfög gyomrából fel száján.
Szemei bé estek: ajaka meg sárgult,
És szava epéje sárgájába belé fult.
Mind nádály, magának szivén úgy kunkorog,
Szemében gyötrelem és kárhozat forog;*

A személyes gyűlölet, sőt undorodás itt is nyilvánvaló. Ez az „irigység” nem absztrakció. Bessenyei egyik birtokos szomszédja, vagy megyegyűlésbeli ismerőse volt a modellje. A párhuzam is megerősíti azt a feltevésünket, hogy Csokonai fősvényverseinek személyes indítéka volt.

A Zöld codex legfejlettebb verseiben már *költő*. Tájat rajzol, megszemélyesít, jellemzést ad magáról, másokról, mitológiai, iskolás feszélyezettség nélkül.

*A' mosdott nap egyg fél felhőre könyököl
A megszűl[lt]t áerben vidámon tündököl.
Büszkén mutogatya a szagos rétekben
Apró [tsepe] képecskéit a kristály cseppekben.*

(A nyár.)

Ez a megszemélyesítés eredeti, hibátlan, pedig a korábbi versanyaghoz tartozik.

A mitológia könnyed, észrevétlen alkalmazását az olimpuszi sereg travesztált kigúnyolása készítette elő. (*Békaegérharc, Istenek osztozása, Tolvaj isten.*) Persze, az olimpuszi istenek mellett kaptak egy-két pajkos legyintést a kálo-mista isten-prezsbíterek is. Ez is annak a jele, hogy a mitológiával való leszámolás nem külön esztétikai ügye volt.

Mikor aztán a travesztiák közvetett ábrázolásmódját szűknek érzi, elveti ezt is, s a legyőzött isteneknek csak egy-egy szókép, allegória díszítésére ad szerény megbízatást.

*Harakszik(!) a gyermek Bakhus a Hordóba,
Míg egy részét ki nem szedik a lopóba.
Mérgebe tajtékját turja a szájával(!)
Ki üti fenekét s el fut utoljára.¹*

*Kapj az általaghoz, ne szégyenld barátom,
Ne szégyenld; látd én is számat nem tátom.
Gyönyörű Munka ez ha szinte lutskosis,
Örömmel nyúl ehhez a' paszamántos is.
Még must korába is a bor viggá téssen,
s Minden reá tartást a szivből elvéssen.
Hát még ha [megérik] férfi kort érhet ['s hébe-hóba] a hordóba,
S mint Királyi Székbe ki száll a kantsóba?
Melly édesen pe'seg [akkor] már előre látom.
Melly vigakká téssen ő akkor Barátom!*

(Az ősz. October.)

Bakhus úr, a boritalok hatalmas istene, itt már alárendelt szerepet játszik: az újbort mellett pityizáló nagydeákok beszédmódjának jellemzését szolgálja. Nem nyomja el a költői kifejezést, mint az iskolai gyakorlatok istenségei, hanem éppen gazdagítja.

Ebben a szolgálatban meg is hagyta Csokonai az isteneket.

¹ Eddig tart az eredeti szöveg, innentől kezdődik a toldalék.

2. A nyelvi kifejezés.

A diákgyerek, akire ráparancsoltak, hogy verset írjon, küszködik a kifejezéssel, s hol sikerül értelmes verssorokat kerekítenie, hol nem. A szájhagyományban mai napig fennmaradtak anekdóták a régi diákok versszülési kínjairól.

Az értelmetlen fogalmazásra megint másik diáktól idézünk példát, nem Csokonaitól. A már említett 1846-os verseskönyv így elmélkedik a *Kétszínűség-ről*:

*„Kétszínűség ostromlod te az emberi szívet
Míg a büntől meg nehezült nyílaid bele szurod.
Nincs veszedelmesb tagja az emberi álladalomnak,
Mint a rossz lelkű kétszínű és hazug ember.
Omlani kénytelen az már mely kebelébe fogadta
Omlani társa barátja kit szerelemmel ölelget
Mondja barátja ki volt soha többé nem szeretendő,
Igy lesz társ most kész örömet szomorát vele önként
Ontani. Jaj de midőn segedelmét kéri veszély közt
Látja hogy úgy járt: mint be nyul a rózsza bokorba
Marka magáévá ohajtja akarja levenni
Im a tüskétől sebesítve ragadja kezét is ...!*

Folyamatos itt a zavar, értelmetlenség, erőltettség. Gondolata sincs a diáknak, úgy kínozza sorról-sorra a témát. De még a nehezen összeszedett gondolatok is alig-alig öltönek értelmes nyelvi formát.

Csokonai is halandzsával kezdte a versírást:

Fulmen describitur

*Ront mindent, valamit csak ronthat az égnek alatta,
A Tűzes dörgő nyílját hajigálja sebesen
És az atzél cserfákat az erdőnn tördeli izre,
Hogy haki(1) látván észrevehetné, futna előlle,
Nints olly erősség, melly szenvedhetné kitsapását.*

Jellemző, hogy a leghomályosabb verssorok hexameterekben és distichonokban kerülnek elő. A rímes tizenkettős jobban segíti a mondat rendeződését, sorvéggel, cezúrával, rímmel. Hexameterben könnyen elveszti egyensúlyát a kezdő költő. Szinte érezzük a fellélegzését, mikor a sor végére eljut.

Az értelmetlen vers jellegzetesen formalista. Minden tartalmi, eszmei szempontot megelőz benne az a kétségbeesett igyekezet, hogy ritmikailag helytálló szavakkal folytatódjék a sor — vagy rímes versnél: hogy a szótagszám és rím egyezzen.

Első biztató jele a fejlődésnek, hogy már nem az egész vers értelmetlen, csak egyes sorai:

*A mord Mercurius szárnyain(n) repültem,
A Fekete tenger partyára leültem.
A Habok mormolva verik 'a' kő szirtot ...*

Eddig jó, de most belezavarodik:

...De ezek tsufolván, melyet ki nem irtott
Még a' dühös habok mérgek s irigységek,
Ámbár akár meddig tartott [irigységek] dühösségek ...
(Egy város leírása.)

Meglazul a mondatban a nyelvtani, értelmi kapcsolat, s groteszk verssorok formálódnak:

A nagy Alpesekről a szelek leszállnak,
Melyek mormolással tengerpartra állnak(!)
(Ventus describitur.)

(Itt a kényszerű rím is segített elrontani a képet.)

Ki Pinduson mulatozik,
És Pegazust kóstitolta(!)
A szűz Muzsáknak áldozik
S ezt kedvelli azolta
(Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert,
kivált a Poesis.)

Bár fujjon szél, s a tenger buzdul is erősen,
Nem fél a kalmár, bár habok öszveüt is.(!)
A tengert járván, csak hogy gyöngy legyen elégszer,
A veszedelmektől nem tart ez s hányja hajót(!?)
(A kalmár.)

A versforma, a verselő diák réme, prokrusteszi kegyetlenséggel nyújtja ki, vagy szorítja-nyírja kellő hosszúságra a formálódó mondatot. Némelyik sor tele van töltelékszavakkal:

Hogyha kihez jutalom jár úgy annál örömelebb
Nagy bátorsággal mindig folytatja az útját
Glória kit ha vezet nagy örömmel sippet utána,
A Pindust járó Muzsákkal énekel a ki,
Gáncsot láb elé nem hányhat semmi teremtés.
(Gloria calcar habet.)

A ritkított szavak feleslegeselek a versben, de kellettek a hexameterhez. Becsúsztak töltelékszavak a Zöld codex fejlettebb verseibe is, de már ritkábban:

A roppant templomok úgy látszik kérkednek.
(Konstancinápoly.)

Az átdolgozásban ki is javítja helyénvalóbbra:

A roppant templomok nézd miként kérkednek.

Egy szóval e vidám melanchóliának
Kies szállásai örökre nyílnak

(Az estve.)

A pénz kívánságát addig el nem unja,
Mig örökre szemét maga bé nem hunyja.

(Egy fősvénynek leírása.)

És hogyan lesz a töltelékszóból művészi kifejezőeszköz? Úgy, hogy a költő lazábban, fesztelenül akar beszélgetni, s a versben is az élőbeszéd kötetlen mondatszerkesztését követi:

*Ne higgy hát, barátom, ne higgy mondom neki,
Mert halálra csálnak sireni éneki*

(A szerencse.)

*Már a vig szüretnek örül minden ember,
Mellyel örvendeztet bennünket szeptember.
Októbert olly formán biztatja előre,
Hogy nektár lesz a bor és mászás a lőre.*

(Az ősz. Szeptember.)

Későbbi műveiből: a színdarabokból, Dorottyából felesleges is idéznünk példákat a szószaporítás művészi, jellemző alkalmazására.

Ha szűk a sor, tömörít. Elhagyja például a névelőket:

*Romlik a sok kötél, a hajó repedez,
Hajóba házakat csupán az ég fedez.
Törnek a vasmacskák, hajó hánjattatik,
Charonhoz utazni hajós hivattatik.
Mellyet látván hajós, jajgatásra fakad,
Gondolván, hogy ég, föld, mindjárt öszveszakad.*

(Ventus describitur.)

A névelőnek ez a sorozatos elhagyása talán még drámai hatású is lehetne, ha ugyanakkor nem pazarolná a vers a szótagszámot helytöltőkkel, s szenvedő ragozással. Így fülsértően idegenszerű.

A fősvény leírásában már fel sem tűnik a névelő hiánya, tehát helyénvaló:

*Ama boldog idők, jaj, ugymond, elmúltak,
Mellyekben szegények lábamhoz borultak.
És tetszésem szerint magukat intézték,
Mert pénzemért szavam mint törvényt úgy nézték*

Általánosan elterjedt az iskolai versírásban néhány stiláris sajátság. Egy-mástól is eltanulhatták, s a szükség is rávihette őket, példától függetlenül.

Ilyen a kérdések, felkiáltások, közbevetések halmozása: bizonyos kezdetleges dramatizálás.

*A vizen mosolygó sugárok magokat
Mossák, de jaj nézzük, mi leli azokat.*

(Ventus describitur.)

*Kipihent erővel úgy csendesesen mennek,
Mi baja, kérdezvén, volna annak s ennek.*

(Ventus describitur.)

(Az utóbbi sorpár értelme: a vihar után kérdezzetik egymást a hajósok, hogy történt-e baja valamelyiknek.)

*Sőt mit mondok? vagynak olyan csókolások,
Melyekkel tisztelnék áruló Judások.*

(A szinesség.)

Fejlettebb formában:

*Esmerek én egy vént. — Ki az? — Neve nincsen;
Régen eladta már aztat is a kincsen...*

Hol lakik?...

(Zsugori uram.)

*Mit érzek?... míg szólok, egy kis nyájas szellett
Rám gyengén mennyei illatot lehellett.*

(Az estve.)

Ennek párja a *Hafiz sírhalmá*-ban:

*Mit érzek! a virágok
Bimbóikon kinéznek,
Habosan terül az illat,
A fellegek szaladnak,
S belőlük a szelíd nap
Mosolyog derült egünkre...*

Számtalan idézettel tudnánk bemutatni egész költészetében — ha ez lenne a feladatunk — hogy verseinek hogyan ad drámai erőt párbeszédekkel, közbeszólással, függő beszéddel, de úgy, hogy az öröklött modorosság teljes értékű kifejezőeszközzé érik.

A moralizálásnak talán még az egyházi stílusból átszármazott bizonyító formulája, hogy a leírt jelenség *gyakran* meg szokott történni. A tipikus ábrázolást, a hatásos megjelenítést próbálják ezzel pótolni.

*Gyakran a setétes üregű barlangnak
Rejtekébe fényes kincshalmok lappangnak
Gyakran a természet láthatatlan karja
A keserű alá az édest takarja*

(A rózsá.)

*Gyakran a kázsia illatu epernek
Apró leveli közt kígyók is hevernek.*

(A szinesség.)

Az 1846-os verseskötényben:

*Gyakran jó kedvvel az ember
Fel ül a kocsijára
Gondolván, nincs előtte vész
S békén jut pályájára.*

(A lovak általi elragadtatás.)

A verses fogalmazás gyötrő nehézsége szorítja rá a diákot, hogy népi és régi kifejezéseket is használjon, ha nem jut eszébe irodalmi, választékos szó. Tömör, találó kifejezés kerül a versbe — kényszerből:

*Ne higgy; mert a midőn legjobban kecsegtet,
Forrót alád éppen az alatt csepegtet.*

(A szerencse.)

*Ő asszony, s szerencse; minden pontban fordul,
Nem sok akár vigán légyen, akár mőrdul.*

(A szerencse.)

*Esőket mindenről
Éjszakról úgy délről
Hajtson lehellésekkel*

(Exundatio aquarum.)

*Sok drágaságoknak e város hazája,
Az egész világnak mert ez szőja-szája.
A palotájára mesterség cifráját
Tékozlá a szépség rá a frizuráját.*

(Egy város leírása.)

Nyilvánvalóan a népi előbeszéd kötetlensége bátorította fel arra is, hogy az egyes és többes számot szabadon váltogassa:

Szülöm buk árjai vala

Minden kedv tőlem elhala

(Panaszkodik egy mindenben szerencsétlen, de igaz lelkű ember.)

*De ha legkedvesebb szabadságod nincsen
Bár kezéd, lábaid ne légyen bilincsen.*

(Libertas optima rerum.)

Más összefüggésben már idéztük ezt a népies archaikus részletet:

*A habok mormolva verik a kőszirtot,
De ezek csufolván, mellyet ki nem irtott
Még a dühös habok mérgek s irigységek,
Ambár akármeddig tartott dühösségek.*

(Egy város leírása.)

Szenci Molnár Albertre emlékeztető régiesség:

*Bár igyék a balsors Érisnek borába
Még is be nem férhet Muzsák táborába*

(A poétai felvidulás.)

*Most bárány képedet vedd fel
Majd farkas színbe hevervén
Es ived másra ne tedd fel
Igy bokros buba kevervén...*

(Lurida sub dulce melle venena latent.)

Ez a versszak már annyira régies ízű, hogy azt is hihetjük: egy régi verseskönyv ihlette.

A felnőtt Csokonai a népi fordulatokat és a régiességeket egyaránt biztos stílusérzékkel használja. De ebben segíthette kezdetben a diákverselés kényszere is. Három évvel a Zöld codex lezárása után már elkészülhetett Szuszmir meséje, a magyar irodalom első hiteles népmese-lejegyzése, amelyhez fogható még a mult század második felének gyűjtői is alig írtak le. Igen nagy a színvonalkülönbség a propositiók népiessége és Szuszmir meséje között, viszont az időbeli távolság olyan rövid, hogy szükséges volt ezt a kapcsolatot is megemlítenünk. Megint csak előtűnik itt Csokonai ifjúkorának legfontosabb sajátága: a tüneményes fejlődés.

3. Verstechnika

A nehezen született vers gondolatai — ~~mint láttuk~~ — erőltetve követik egymást. Ez a szerkezetén, gondolatfűzésén is meglátszik.

A reggelről írt vers végésvégig csak egy gondolatfűzést használ: mely, melyet, melynek, melyen. A *Quem dii oderunt praeceptorem fecerunt* hosszú, körmondatszerű gondatláncba gabalyodik bele, előre és visszautaló *ha, hogy* és *mely* kötőszókkal. Az ilyen versben az utolsó sor nem befejezés, csak a gondolatthalmaznak félig-meddig sikerült megszakitása.

Fejlettebb forma ennél a párosrímű tizenkettős sorpároknak, mint a gondolatok és képek egységeinek lazább egymásmellé rakása. (A békesség. A gazdag.) Ez a kapcsolás már feltételezi, hogy minden sorpárban van valami életrevaló, szemléletes kép, vagy találó gondolat.

*Elmultak a hadak, már megnémulának
Gyászos harsogási Mars trombitájának,
A halált menydörgő ágyuk nem ropognak,
A puskák s köszörült kardok nem villognak.
Maga a dühösség, a hadak magzatja,
Fogva van, sok ezer vaslanc szorongatja.
Az arany békesség templomát megnyitja.
Újul szakadozott oltárán kárpítja.*

(A békekötésre.)

A következő sorokat itt is a *hogy* kötőszó sorozata kapcsolja össze, de minden sorpár mégis önálló egység.

Az egész versre kiterjedő tudatos szerkezeti elképzelésre legjobb példa a *Konstanczinápoly* átszerkesztése, amelyről már beszéltünk. A laza szövésű első változathoz és az élesebb tartalmú, egységes toldalékból kellett új versegységet építeni, a részek felcserélésével. A kapcsolást azzal a sorpárral erősítette, amely az első változatban megbújt a többi részek közt, de eszmei kiindulást adott az egész vers újjáalkotásához.

Korai verseiben sokkal gyakoribb a közölés és a hozzá hasonló mondat-szerkesztés, mint később. Ez lehet a zsoltárok verselésének nyoma is, de sokkal inkább a leoninus-divat hatása. A leoninus maga szüli a közölést, anélkül, hogy a versírónak gondolkodnia kellene a mondat szerkesztésén:

*Nem fél mérgétől, Basiliscus erős erejétől,
Nem fél, nem hátrál, módot ölésre talál.
Cerberus ordítson, harapó fogakat viczorítson.
Még is ez ellene áll, véle erőre kiszáll.*

(A virtus a legbátorságosabb kőfal.)

A tizenkettős sorokban ~~már~~ nagyobb a távolság a két rímelő szó között. különlegesebb, ritkább a közlés:

*Egy magos kőszikla a habok mérgétől
Őrzi e kies helyt éjszak hidegétől.*

(Egy kies kert leírása.)

*A palotájára mesterség cifráját
Tékozlá a szépség rá a frizuráját.*

(Egy város leírása.)

*A megmosdott nap az, aki mindeneket
Táplál sugárral minden embereket.*

(Az álom leírása.)

Nagyobb, strófaszerű egységbe fogja a tizenkettősöket távoli ismétléssel:

*Ő asszony s szerencse, minden pontba fordul,
Nem sok, akár vígan légyen, akár mordul.
Azért hát, barátom! bár szived rettentse,
Meg ne rettenj tőle; ő asszony s szerencse.*

(A szerencse.)

Ez már a *Farsang búcsúszavai* strófaszerkezetének előkészítője is lehet. Még távolabbi refrénszerű ismétlése egy sorpárnak:

*Jer barátom minden unalmat üzzünk el
Az ujboron vidám beszélgetésünkkel.*

(November.)

A rímelésnek többféleképpen befolyása van a vers mondatainak szerkezetére.

A Csokonai nevében burjánzó későbbi kollégiumi verselésnek kibírhatatlan modorossága volt a rímkovácsolás. Ezzel a gúnyos megjelöléssel Kovács Józsefet (nem Csokonai volt tanárát, hanem „ama pátkait”) illette az utókor. A „kovács” rímelésnek két feltűnő példája van Csokonai versei között: az *Oskolai vakáció* és a *Szücs Sára koszorúja*. A második nyilvánvalóan késői, tudatos paródia. Az előbbi iskolai versnek látszik, de nagyon meglehet, hogy ezt is játékból csinálta préceptor korában, elrettentő például tanítványainak.

A rímkovácsolás egyhangúsága annak a helyes szabálynak rossz alkalmazásából származik, amelyet Csokonai így fogalmazott meg verstanában: „Gyönyörű változás esik e sarkalatos szókban, mikor azok különböző részei az orációnak; mikor felteszem, az egyik sarkalatos szó verbum, a másik nomen, vagy adverbium stb.” (A magyar verscsinálásról közönségesen.)

A „gyönyörű változásnak” ebből a szabályából „dísztelen egyformaság” lesz, ha örökké úgy használják, hogy az első sor végén valamilyen névszó van, s erre üt rá a rímelő sor, hasonló végződésű igével.

*Hát míg Mars vitézi a vérengző hadnak
Halálos mezején a vérbe izzadnak.
S a füstből eredett éjjelt hozó ködnek
Közepén egymással izzadva küszködnek.
Vagy míg Palinurus a zajos tengeri*

*Habok közt a kormányt két kézzel tekeri
 'Es míg a nemzetek kividorult s deli
 Egének oszlopát ősz Atlas emeli
 Addig az álmra ingerlő pásitnak
 Zöldellő bársonyán a Musák ásítanak.*

(Oskolai vakáció.)

Nincs benne ez a vers a Zöld codexben, ez is megerősíti, hogy a rímkovács enjambement-ok halmaza tudatos csúfolódás. Enjambement-t később is csak kivételesen használt, többnyire idegen versformában.

Fiatalkori verselése *aránylag* azért könnyebb, mert legtöbbször megelégszik az azonos ragozású szók rímelésével, s nem keres minden-áron meglepő rímeket. Van verse még később is, amelynek minden ríme ragisméltás. A Szüntelen közel van a halál-ban: szépségét — ékességét, csüdálod — utálod, hagyatott — bizatott, stb. Még a Dorottyában is sokszor ilyen tiszta rímeket sorjáztat: módosság—pajkosság, nyelvünkkel—nemzetünkkel, lakhelyeden—szépségeden, nemességén—téged.

De van egy időszak: a Zöld codex évszak-verseiben látjuk nyomát, amikor mesterrímeket akar összeválogatni. Munkamódszere ilyenkor félig-meddig formális. Átgondolja a témából adódó, frappáns rímet ígérő szavakat; például az Ősznél a szüret és gyümölcszedés szakkifejezéseit: lőre, bakar, körtvély. Rímet keres rájuk: előre, takar, kevély — s a kész rímekhez épít hozzá verssorokat.

Hasonlóan előre elkészített rímek a tél-ben: derek—puderek, papucsma—kucsma, bora—cimora, ártja—kártya.

Ez már nem a kezdő verselő kényszerű formalizmusa, hanem éppen ellenkezőleg: a fölényes verselő cicázása a témával. A Zöld codex nagyszerű verseivel szinte egyidőben alakul ki Csokonai költészetében bizonyos verstechnikai formalizmus. Tetőpontját azokban a németből fordított versekben éri el, amelyeket Nagy Sámuel közölt Sander-fordításában.

Már szinte a századvég (a 19!) francia formalistáinak túlfinomult módorában verselt:

*Gyengén leheg, alig piheg, tán már elszenderedett
 Minden erdő, forrás, s ferdő álomba keveredett
 Azt mint rengő, a kerengő patakok úgy altatják,
 A víz pereg, zörög, csereg; a fák csak úgy hallgatják.
 Az erdő kong, hol e cseng bong a köveken, s hortyognak
 Suhogási, suttogási a szellőknek suttoznak.
 A mezőkön, s legelőkön cseppjei a harmatnak,
 Az ősztővér földre kövér áldásokat hullatnak.*

Sem a versformát, sem a belső rímek halmozását nem a német szövegből vette. Ott mindössze ennyit talált ezekhez a sorokhoz:

*Der Wind durchweht vom Abendwinde
 Rauscht sanft, die Quelle fließt gelinde,
 Und segenreicher Thau
 Tränkt Feld und Au. —*

De nem találhatta alapját Sander versében ezeknek a soroknak sem:

*Fornak a sok gyors munkások a csendes kunyhók felé,
Ott a sok lom, s majd az álom hogy fullasztja mind belé.*

Az *estve* és *Konstanczinápoly* költője hiába fogott bele a formalista költői feladatba, hogy különönc versformákba önti egy lapos német vallási könyvek (Isten jósága és bölcsesége a természetben) szentimentális verseit — nem sikerült neki valódi formalistává finomodnia.

A kunyhók álombamerült népének nehéz lélekzetvétele ide is elkísérte. Ez már a formalizmussal vívott küzdelem egyik jelensége, amely új fejezetet nyit Csokonai fejlődésében.

* * *

A Zöld codex tehát diákkori versek gyűjteménye. Nagy költőink közül Csokonai az egyetlen, akinek nagy számban maradtak fenn gyermeki verspróbái. Egyedülálló dokumentum ez a kötet: írója három-négy év alatt fejlődik versfaragó kisdíkból jelentékeny költői egyéniséggé, s újabb három-négy év alatt a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjévé.

Az iskolai költészettan keretei között, szokványos gondolatok kezdetleges megfogalmazásával kezdte Csokonai is a versírást, mint többi diáktársa. Személyes élményei és az akkori Debrecen társadalmában szerzett tapasztalatai segítették, hogy az iskolás sémákat áttörje.

A közhelyszerű eszmék merész egyéni gondolatokká fejlődnek verseiben — a hagyományos, elkoptatott kifejezőeszközök élő, újszerű formákká.

A Zöld codexben foglalt verseket korábbi keletkezésűeknek kell tartanunk, mint az eddigi Csokonai-kronológiák. A codex eredeti versanyagának és toldalékainak megírása közötti évekre (1791—93) tehetjük az első epikai, szépprózai, műfordítási és drámai kísérleteket, s az első szerelmes verseket.

Tanulmányom megírásával az volt egyik célom, hogy hozzájáruljak a kritikai kiadás szerkesztésének, a Csokonai kronológia megállapításának nagy munkájához. De kísérletnek is szántam: hasonló módszerrel szeretném feldolgozni Csokonai egész költői pályáját.